[...]увинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың июнь 23
четверг
№ 146 (13746)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

МАЛЧЫННАР НААДЫМЫНГА УТКУШТУР

КЫРГЫЛДА ШУУДААН

«Бай-Тал» совхоз бо чылын кыргылдага хынамчалыг белеткенген. Пунктуну өй-шаанда селгээн, графикти тургускан, кыргыкчыларның кылыр ажылының нормазын, телевирин, ажылдаар шактарын тодараткаш, чараштыр бижээш, пунктуда аскылаан. Ол бүгү чүүлдерни ажылчыннарга таныштырган. Кыргыкчылар, пресстекчилер, класстакчылар, хачыларны чаныл чидидер болгаш өске-даа дузалал ажылдакчылар — шупту 40 ажыг кижи пунктуда ажылдап турар. Оларны 4 звено кылдыр хувааган. Ажылчыннар пунктуга хүнде ийи катап чемненир кылдыр организастаан.

Совхоз нурунге 25 тонна 394 килограмм дүктү дужаар, өшкү дүгүн 9 тоннаны дужаапкан. Ам ниитизи-биле 13037 хойну кыргыыр. Бо ажыл июнь 13-те эгелээн. Пунктуда электрилиг 20 хачы, 9 кижи хол хачызы-биле ажылдап турар. Хүнде үш кодан хойну кыргыыр, улаштыр оларны чуур.

Баштайгы хүннерде Маадыр-оол Бегзи, Биче-оол Иргит, Мандараа Шыырап оларның хойларын кыргаан. Минчеймаа Доржу, Сотпа Көк, Клара Чычын, Хөлзээн-оол Достак оларның звенолары шылгарап, шаңнаткылаан. Баштайгы үеде ийи машина ишти дүктү пресстээн.

Кыргылда пунктузунда хамык ажылды учётчик Чечек Маңнай эки удуртуп турар. Ол ышкаш хойжу бригадаларның удуртукчулары, зооветспециалистер доктаамал дежурныйлап турар. Пунктуда ажыл шыңгыы. Үе далаштырып келген, ынчангаш кыргылдага суурнуң албан черлерин, организацияларын база киириштирери чугула апарган, ынчанмас болза кыргылда саадаар, чайлаглаарынга шаптык болу бээри билдингир.

Нииити совхозтуң малчыннары бо хүннерде черле шору ажылдап турар. Амгы үеде республика Наадымынга киржир эрге дээш чарышты организастаан. Совхоз чартык чылда сүт садарының планын июнь 16-га чедир 174 хуу күүсеткен. Ол ышкаш эът дужаарының даалгазын күүседириниң кырында келген.

Хертек КАРА-ООЛ.

«Кызыл тараачын» совхозтуң № 2 трактор-хову бригадазы бо чылын кезээ-биле ажылдап эгелээн. Ында ниитизи-биле 17 кижини бижыглаан. Коллектив 3773 гектар шөлдүг, ооң иштинде тарылга шөлү 3582 гектар.

Бригада тараа культураларындан, картофельден аңгыда, мал чемин база тарып өстүрер. Ниитиниң малынга 2754 центнер силосту, 1463 центнер сенажты белеткээр.

Амгы үеде тарылга доозулган. Ам механизаторлар чайгы чер аңдарылгазында хаара туттунган. Оон аңгыда сиген кезер техниканы белеткеп турар. Часкы тарылга үезинде социалистиг чарышка аныяк механизатор К. Аранчын бирги черни алган. Улусчу контроль постузунуң кежигүнү хүлээлгезин ол база эки күүседип турар.

Чурукта: Константин Аранчын.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

МОСКВА. Октябрь демир-оруунуң Москва салбырының депозунуң коллективи «Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының ажылының хүннеринде чүгле камнап алдынган энергокурлавырлар-биле ажылдаар!» деп кыйгырыгны хүлээп алган.

Бо коллективтиң тепловоз машинистери чыл эгезинден бээр 100 ажыг тонна солярканы камнап алган. Чүък сөөртүлгезинге дептшилгелиг технологияны шиңгээдип, вагоннар кожарынга болгаш өске-даа ажылдарга артык чарыгдалдар кылбайн турган, ол хире хемчээлдиг кывар чүүлдү камнап алган.

МАРХАМАТ. (АНДИЖАН ОБЛАСТЬ). Бо хоорайның пөстаавы фабриказының коллективи «Эрге-дужаалдыг кижилер эвээш болган тудум продукция хөй болур!» деп кыйгырыг-биле ажылдап турар. Бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчип турган үеде контора ажылдакчыларындан дыка хөй кижини кызырган. Администрация бажыңынга ол кижилерниң ээлеп турган черлери хосталган соонда, аңаа бир чаа пөс ажыдар арга тургустунган. Бүдүрүлге артыкчыларындан чоңга херектиг аапсаап барааннарны ында кылып турар.

Фабрика ажыныиң чанында чаа магазинни ажыткан. Фабрикага даараан уруглар хевин ында садып турар.

КРАСНОДАР. «КамАЗ»-тарны ажылдап турар черлеринге септээр тускай төптү Армавир хоорайда организастаан. Төпте автомастерскаялар бар. Оларның экипажы артык кезектер-биле бүрүн хандыртынган болганда үрелген автомашиналарны оон түрүнкая черинге-ле септеп турар. Ол төптүң дузазын колхозтар болгаш совхозтар үргүлчү ажыглап турар.

(СЭТА).

НЕМЕЛДЕ ОЙНААШКЫННАР

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели шенелде кылдыр акша-бараан лотереязының немелде (күскү болгаш Чаа чылдың) ойнаашкынын бо чылын эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган. Лотерея ойнаашкынынга киржип турар кижилерниң саналын барымдаалап көргеш, ойнаашкын фондузун ийи катап көвүдеткен. Ойнаашкыннарны телээринге лотерея билеттериниң өртээниң 70 хуузун (кол ойнаашкыннарга 60 хуу) үндүрер. Ол ойнаашкынның билеттериниң өртээ 50 көпеек болур. Ынчап кээрге, бир разрядка азы бир миллион билетке 350 муң рубльдиң ойнаашкыны таваржыр. Кол ойнаашкынга 180 муң өртектиг барааннар таваржыр турган.

Ойнап алыышкын фондузун улгаттырганы ойнаашкынга хөй бараан таваржыр арганы берген, ойнакчыларның саналдап турарын өөренип көргеш, ону ынчаар кылган. Аңаа ойнаашкыннарга таваржыр барааннарга немей 160 «Волга», ГАЗ-24-10 автомобильди, 320 «Юность-406Д» телевизорну, 800 «Яуза-221» болгаш «ИЖ-303С» магнитофоннарны, 320 «Зенит-ЕТМ» фотоаппаратты, 160 «Ока» дээр ийи камералыг соодукчуну, 480 электротостерни бо ойнаашкыннарга киирер. Күскү ойнаашкынга ойнап алыкчылар «Электроника ВМ-12» дээр 60 видеомагнитофонну ойнап ап болур. Бо бараанны ойнаашкынга бир дугаар киирип турар.

Немелде үндүрүлгелерде ойнаашкынга таваржыр барааннарның санын көвүдеткен, улуг өртектиг барааннарны колдады киирген. Чижээлээрге, мооң мурнунда ойнаашкынга таварышкан акшаның үстүкү хемчээли 500 рубль турган болза, ам 1000 болгаш 5 муң рубль таваржыр.

Күскү болгаш чаа чыл үндүрүлгелеринге, мооң мурнунда чылдарда ышкаш, разрядтарның саны дес-дараалаштыр 60 болгаш 100 болур. Разряд бүрүзүнге бир миллион билет турар. Ынчангаш күскү үндүрүлгеге 60 миллион, чаа чылдыынга 100 миллион билетти парлап үндүрер. Ол ийи ойнаашкыннарга 30 болгаш 50 миллион рубльдиң билеттери тараттынар. А ойнаашкынга таварышкан билеттерни телээринге 21 болгаш 35 миллион рубль үнер. Оон арткан акша лотерея эрттиреринге үнген чарыгдалдарны дуглаарынга ажыглаттынар болгаш бюджет орулгазынче шилчиттинер. Чүнүң-даа мурнунда чер-чер бюджеттеринче шилчиттинер.

Күскү ойнаашкынның тиражы сентябрь 16-17 хүннеринде Петропавловск хоорайга, Чаа чылдыы — декабрь 29-30-де Калуга хоорайга болур.

ХОЗАЛЫРЫН МАНАП ОРГАШ...

● Кыргылданың хуусаазын шөйүп турарын пунктулар төптеринде байдалдар бадыткаан ●

Хой кыргылдазы—эң кыска хуусаада организастыг болгаш шынарлыг, шалыпкын доозар кампания. Бо чугула харысалгалыг ажылды 10—15 хонукта доозары дээрге-ле, хөй дүктү кыргып алырының магадылалы. Кыргылда Чөөн-Хемчик районнуң чүгле «Большевик» совхозта шуудай берген дээрден башка, өске ажыл-агыйларда шенелде хевирлиг эртип турар.

Кыргылданың хуусааларын шөйүп турарын баргылааныыс пунктулар төптеринде тургустунган байдалдар бадыткаан. Шынап-ла, дүгү чуңгакталып хозалбаан хойларны кыргыырга ажыл-агыйга улуг каражаны чедирер, курагаг дүк чиик болур, хозалбаан дүктүг хойну кыргыыры берге, ол болганчок-ла кестинер. Дүк чуңгак чок болганда, тоглаар болгаш өртээ куду болуру билдингир.

Каттышкан рейд

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң суур адаанда турар төпте кыргылда пунктузунга кирип кээривиске, партком секретары Өнер Айыжыевна Саттың: «Шупту чүве белен» дээш сестеринге демейлешпес чүүлдер каракка дораан илдикти. Шагдан бээр туруп келген серилиг эрги кажааның ханаларын чугайлааш, девискээрни буу-хаа ширбээш, кыргылдага белеткел ажылдарын ооң-биле кызыгаарлап каан. Дүк тырыыр пресстиң кырында электри дамчыыр удазын дээвиирден адырылгаш, элээн кудулады халайып бадып келген. Чамдык черлерде удазынның шывыглары ойлуп, дешти бергилээн, аңаа чагдаары, чаныиче чоокшулаары айыылдыг. Кажааның иштинде хой кыргыыр агрегаттар коштунмаан, эргежок чугула эт-херекселдер четчелеттинмээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кыргылданы эгелээринге пункт белен эвес. Шак ындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктар чүге чедирип болурул? Думчук адында чыдар төпте хой кыргыыр пунктунуң чөгенчиг байдалы удуртукчуларны, тускай эртемниглерни канчап дүвүретпейн турарыл? Хамык чүве таарымчалыг эки чорup турар хээр даамай хөөннерге алзып, аңаа шөлээн олургулаарга болур бе?

Белеткел ажылдарын оожум темпилиг чорудуп, пунктунуң септелгезин кыргылда эгелээр хүнге чедир безин дооспааны илдең ышкажыл.

Хайыраканга хой кыргылдазы июнь 17-де эгелээн. Ол хүн Кеген-Булакта турар Дамба Кара-Салдың кадарган хураганнарын контора коллективи, ясли, кедээ Совет күүскомунуң ажылдакчылары совхоз ажылчыннары-биле кады хол хачыларлыг кыргаан. Совхозтуң база бир хой кыргыыр пунктузу Биче-Хөндергейниң Чайлаг-Хемде тургустунган. Аңаа хой кыргаан улуска ында сүт-бараан фермазының ажылчыннары шеф дузазын чедирер.

«Искра» совхозтуң малчыннары тайга эдээнге кыштаар, чазаглаар. Ол черде ам-даа сооксумаар болганындан дүк хозалбайн турар. Ынчалза-даа шенелде кыргылдаже июнь 10-дан эгелеп кирген. Баштай аңгы-аңгы коданнардан дүгү дүжүп, хозалып, чуңгакталган хойлар кыргаан.

— Тос коданны кыргып үндүрбүвүс—деп, кыргыкчы Тамара Канчыыр-ооловна Монгуш чугаалады. — Мындаа хозалгаш, ам катап дедир чыштынып турар анарды. Хүнде ийи кодан хөй кыргыыр, олла-дыр. Орта-даа келбес, узуктелгеш туруп бээр чүве-дир. Беш кодан чедерге чуур дээн. Ол хирезинде чүгбас-даа боордур.

Кыргыкчының хөмүдалы үндезинниг. Хой кыргыыр бетинде кодан бүрүзүнүң байдалын өөренип көргеш, графикти тургузар турган, ону кылбаан. Кыргылданы чорудар үе хойнуң үксаазындан, күш деңгелинден, агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр болганда, дүк хозалбайн туруп бээрге, кайы коданның кажан кыргылдага кирери билдинмес. График тургустунмайн барган. Коданнарны шилиирин бо хүннерде боттандырып, ажылга саат ужураштырып турар. Бригадир Самдан Хертек: «Зоотехник билир ыйнаан» дээш, эртен кезүлген оолар пунктуга келбээн. Кол зоотехник Валерий Монгуш хозалган хойлар дилеп, малчыннар үнген сураглыг. Оларның ынчаар сургакчылап чорааш, эккелген хойлары чамдыкта «дужут» чок болгулаар. Богаандай Оюдарның кадарган хой бүрүзүнден килограмм бичии-ле ажыг дүк алдынган.

Бис чорааныыс хүн Мандык Ооржактың чаңгыс кодан хоюн дүшке чедир кыргып доозупкан. Ооң соонда 30 ажыг кыргыкчы ажыл чок арткан. Олар чемненип алгаш, бажыңнарынче чанар ужурга таварышкан. М. Ооржактың хүлээп алган коданы шокар болгаш, кыргылдага кирген хойларның дүгү аңгы-аңгы: 3 килограмм чеде бээри-даа бар, бир килограмм хирени дөңгүүрү-даа бар. Кадарчы бөдү хойларның кудуруктарында, буттарында саңзарлыг дүктерни, борбакташкан черлерни, караан долгандыр үнген дүктерни баш удур кыргып арыглаваан. Ону кадарчы бүрүзү 1-1,5 ай бурунгаар боттары кылып алыр турган.

Кыргылда пунктузу хирешаа-биле дериттинген, каргыыг материалдары-биле шиметтинген-даа болза, ажыл телевиринге алыр акшаны кыргыкчылар ам-даа чедир билип албаан.

Пункт эргелекчизи Сундуй-оол Монгуш дүктү хүн бүрү деңзилеп турар хиреде 9 кодан хойнуң дүгү чеже килограмм болганын айтырарывыска, билбеди. Кажаа иштинге черде тоглап душкен дүктү чыгбайн турар. Кыргыкчылар суур кирерде, долу чүъктүг машинаның кузовун долуур дүк кырынга олургулаптар. Олар озал-ондакка таварышса канчаарыл? Ажылды билдилиг организастап шыдавас чоруктуң уржуу ындыг-дыр.

«Большевик» совхоз хой кыргылдазынче районнуң өске ажыл-агыйларындан мурнай кирген. Чүге дээрге шемижилер кыргылдага таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузуп, аңаа хынамчалыг белеткенген.

—Эрткен час узун болгаш хат-когургумнуг болган. Чайның башкы айында чаъс чагбаандан хойнуң дүгү чогуур үезинде хоорулбаан. Ооң ужурунда кыргылда орайтап тур. Ынчалза-даа графикти сагыыр, ону өскертпес бис—деп, совхоз директору Валентин Куулар биске дыңнатты.

Кыргылда пунктузунда ында ажылдап турар кижилерниң хүн чурумун тургузуп, оларның ажыл-ижин түңнеп, шаңнап-мактаар аргаларны көрген. Доктаамал кыргыкчылардан аңгыда, шеф ажылын организастаан. Совхозтуң хөй-нииити организациялары хүннүң кээр. Кыргылда график ёзугаар чорup турар.

Районнуң совхозтарында дүк садарының планын күүседирде, санаашкыннарга үндезилээр, маңаа кол-ла чүве — дүктүң чидириин болдурбазы. Ону класстап, сорттаарын негелдеге дүүштүр чорудары болгаш дүгү хозалып келген хойларны узамдыктырбайн, кыска хуусаада дарый кыргыыры болур. Хой дүгүнүң хозалырын хөлүн эрттир манап оргаш, когаралга таварышса, оон-даа дора. Ынчангаш таарымчалыг үелерни эрттирип болбазы чугула-дыр.

Районда кыргылданың шынарын бедидеринге, темпизин шапкынчыдарынга Наадымга киржир эрге дээш чарышты ёзулуг негелде-биле организастаары улуг дугум болуру чугаажок. Кыргылданы ой-шаанда чорударындан малдың чайлаглаашкыны шуут-ла дорт хамааржыр деп чүүлдү уттуп болбас.

Ком-Маадыр СЕГЛЕНМЕЙ.
Чөөн-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.
Виктор ХОВАЛЫГ.
(«Ленинчи орук» солуннуң корр.).
Данзы САЛЧАК.
(«Шын» солуннуң корр.).

СУГГАТ—МАГАДЫЛАЛ

Амгы үеде республиканың чамдык ажыл-агыйларында хөй чылдыг сиген кезилдези эгелээн. Ол дээрге суггатты чеп ажыглап турарының ачызы-дыр. Бо чылын республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле 20654 гектар суггаттыг шөлдерде мал чеми культураларны тарып олурткан. Ол шөлдерниң коя нуруузу Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем районнарга онаажыр.

Өъг-сиген өзүп үнүп эгелээнде, 8655 гектарны бир дугаар, а 2887 гектарны ийи дугаар суггарган. Статистика эргелелиниң медээзи-биле алырга, Улуг-Хем районда сиген шөлүнүң суггады эки чорup турар. Ында мал чеми культуралар тараан шөлдүң 47 хуузун үнүш өзүп үнүп келгенде суггарган. Оон аңгыда, Каа-Хемде, Бай-Тайгада мал чеми тараан шөлдерниң суггады чүгээр.

Ниитизи-биле Өвүрнүң совхозтары бо чылын суггатче шоолуг-ла кичээнгей салбайн турар. Ол ышкаш бо ажылдың темпизи Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Таңды районнарда дыка кошкак.

Бо чылын база-ла чамдык районнарда агаар-бойдустуң байдалы чер ажылынга дыка таарымча чок, ындыг болганда, мал чеми культураларадан эки дүжүттү чүгле суггарылганың ачызы-биле чедип ап болур дээрзи билдингир.

Ынчангаш суггатче эң-не улуг кичээнгейни салыр, ол ажылды дүн-хүн чок организастаар херек.

Седен ХЕРТЕК.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады

ЧИҢГИНЕ ДИРЕКТОР

Республикада Ак-Довурак хоорайны, ында даг-дүгү арыглаар улуг комбинатты билбес кижи ховар. Улуг Лениннин адын эдилээн ол комбинатта Тываның ажылчын аңгызының улуг отряды бар, чүгле бистиң республиканың эвес, а харын бүгү чурттуң кайы-даа булуңундан келген аныяк оолдар, кыстар маңаа салым-чолун тып, амыдыралга изин арттырып, хөгжүлдениң базымнарынга үлүүн киирип турарлар.

Комбинаттың бирги ээлчээн тутчуп, маңаа ажылдап эгелээннерниң ам дыка хөйү пенсияда, даг-дүгү болбаазырадыкчыларының ийиги салгалы хоочуннарның одуруунда кирип, арга-мергежилин аныяктарга дамчыдып, үлегер-чижек болуп чоруурлар. Ынчалзажок каңчалза-даа комбинат аныяктарның бүдүрүлгези, а Ак-Довурак хоорай аныяктарның хоорайы боор, баштай тургустунуп, тыптып келгенде дег, ындыг хевээр артып турар.

Комбинаттың ажылдап эгелээн чылдарын сактып кээрзилиер. Тываның булуң бүрүзүнден экскурсантылар барып сонуургап көрүп, ында делегейде эң эки шынарлыг, хөй курлавырлыг даг-дүгү барын мактап бижип-даа турду. Ынчалзажок комбинат бирги-даа, ийиги-даа ээлчээ дужааттынган соонда төлевилээн күчүзүнге үнүп чадаан, ол байтык чыл бүрүде берип турганы планның даалгаларны безин чедир күүсетпейн келген.

Баштайгы үеде дериг-херекселдерниң эдиктирилгезиниң үе-чадазында, даалгаларны күүсетпейн баарын өршээп болур турган болза, ооң соонда ийи он чылда, барык 1983 чылга чедир хожудаашкынны чүнүң-биле-даа тайылбырлаары бергедээн. Комбинаттың коллективи кууруве мурнунга ерелиг боор артып, сагыш-сеткилди дүвүредип турар айтырыглар кижилерниң ажылдаар чурттаар, хөөнүнге безин салдарын чедире берген.

Шак ындыг берге үеде комбинаттың директорунга Юрий Трофимович Комаров, ооң мурнунда Кольск чартык ортулукта Ковдорнуң слюда комбинадының кол инженеринге ажылдап турган специалист томуйлаткан. Ийе, ооң мурнунга берге, нарын сорулга салдынган: комбинатты хожудаашкындан үндүрер, төлевилел күчүлерин долу ажылдаарынга чедирер.

— Баштай дээрезинде фабриканың нарын болгаш бедүүн сорттуг даг-дүгү бүдүрер цехтеринден, үүрмектеп-сорттаар комплекстен, рудниктен дүн-хүн дивейн, үнмес чысы турган мен—деп, Ю. Комаров сактып чугаалап орар. Комбинаттың кол инженери Дмитрий Михайлович Сввильный болгаш фабриканың, рудниктиң, цехтерниң специалистери, инженер-техниктиг ажылдакчылары дериг-херекселдерни эдип, селир, чогуур деңнелинге чедир ажылдадыр дээш шак ол соксаал чок, шудургу ажылче хаара туттунган. Ооң мурнунда болза ол-бо дериг-херексел ажылдап, цехтер, ээлчеглер продукцияны мелдүк-калдык берип-ле турган болза, ажылдакчылар сеткили маажым чорup турган үе эрткен.

Чаа директор Ю. Т. Комаровтуң ажылдап кирип тура, чедип алган хемчеглериниң бирээзи —ону канчаар-даа көөр болза, мактаңчыг эвес, а харын ол үениң негелдезинге удур чүүл — комбинаттың планныг даалгаларын ССРЭ-ниң Тудуг материалдар министерствозунуң даг-дүгү бүдүрүлгезиниң талазы-биле кол эргелелинге чедип тура, кудулатканы болур. Кудулатткан, ынчалзажок бүдүрүлгени төлевилел күчүзүнге чедир ажылдадырын ол аазаан. Аазаан сөзүн ол ээлеп-даа тыдаан. Ооң кээп турган үезинде комбинат чылда 75 муң тонна хире даг-дүгүн дөгүп берип турган болза, бо чылын күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге администрацияның саналдазының, ниити коллективке чугаалажып көргениң ёзугаар чылда 140 муң тонналы бүдүрүп, херегленикчилерге кереелер ёзугаар чүдүрүп чорудары бадылаттынган. Каш хонук бурунгаар комбинат даг-дүгү бүдүрериниң чартык чыл планын күүсеткен.

Комбинаттың чиңгине директору, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга партияның Тыва область организациязын төлээлеп киржир дөрт делегаттың бирээзи Юрий Трофимович Комаров дугайында бо чүүлдү бижиир дээш Ак-Довуракка чеде бергеш, чамдык кижилер-биле чугаалажырымга, бирээзи «бир-ийи чыл болгаш пенсиялай бээр кижи ышкажыл, делегатка соңгуп, ооң дугайын чарлап, бижип турган херээ чүү боор» дээн ышкаш бодал-даа чугаалаан чүве. Директордан силерниң күш-ажыл стажынарда Соңгу чүк коэффициентизи болгаш шахта стажы кирип турар болгай, 60 хар четпейн пенсиялай

(Төнчүзү 2-ги арында).

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады

ЧИҢГИНЕ ДИРЕКТОР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

берип болур-дур силер деп ажыт-чажыт чогу-биле айтырдым. Ол баштай мырнай ону элдепсинген дег хүлээп ап, ооң соонда назы улгадып, кырып келген-дир мен деп бодалдарга алысчык бе, азы чурттап, ажылдап келген оруун сактып келчик бе, кезек бодангаш, ам дээрезинде, чоокку дөрт-беш чылда пенсиялаар дугайын бодавайн турар мен деп харылады. Шынап-ла, ооң эрткен оруун, ажыл-ижин, ам чылыр деп бодап турар ажыл-херектерин ап көөр болза, пенсия дугайында бодаар, сактыр деп кандыг-даа барымдаа чок. Юрий Трофимович Комаров мурнакчы, депшилгелиг үзелдерниң, чүткүлдериң эдилекчизи, чвартылгалар, экижишкиннер дээш дилим, харын-даа чаныш-сыныш чок демиселчи деп чүвеге бодум хуумда бүзүреп чоруур мен.

СЭКП обкомунуң пленумнарынга, республиканың Дээди Совединиң сессияларынга ооң саналдарын эрттирбейн дыннап келдим. Артык хөй сөс чок, ажыл-херекчи, боттуг чүгаалаар, комбинаттың, Ак-Довурак хоорайның өзүлде, хөгжүлдезинге шаптыктап турар чүүлдерни ажыт-чажыт чогу-биле шүүмүлеп, айтырыгларны шиитпирлээринге харыысалгыг кижилерниң кандыг-даа эрге-дужаалдыг хамаанчокка адап, буруудады бээр кижи. Чижээ, тудуг талазы-биле бергедеп турар айтырыглар дээш СЭКП обкомунуң ону харылап турар секретары, киллдис эргелекчизин арынарын кызыдыр шүүмүлээп-даа турду. Хоорайның коммунал ажыл-агыйынче сагыш салбайн турары дээш чуртталга-коммунал ажыл-агый министри В. А. Поповтуда «сылба берип» турду.

Комбинат сөвлүг чылдарда күш-ажылды организастаарының, чаа арга-хевирлерже шилчилгениң талазы-биле түгле республикада эвес, а харын адырында мурнакчы дружулганың төвү болу бергенинде директорнуң ролю улуг. Бригада керээзин, бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны шингээлириниң талазы-биле республиканың үлегүр бүдүрүлгелериниң чугаазы-биле, ол дээш ам улугла дүвүреп турбас апарган, чүге дээрге бүгү-ле чүве бодунуң туруштарында, ажыл-херек боттуг агымда) социал адырларже улуг киҥээнгейни салып турар. Чуртталга тудуунуң талазы-биле комбинаттың дружулгазы үлегерлиг. Акша-хөреңгини, материалдарны, механизмнерни комбинат хандырар, а тулар ужурлуг ийи квартиралыг, огород-садтыг бажыннарны хуваап берген чурттакчылар — ажылчыннар боттары тудуп алыр. Эрткен чылын эгелээн ол кварталдарда ажыл хайныышкынныг, чер болганда тудуглар бедээн, хүн бүрү немежип кел чыдар.

Чурттаар ораи-бажың айтырыын комбинат коллективи 1995 чылга чедир, айыттынган хүүсээлдерден бөш чыл мурнай, шиитпирлээрни төлевилеп, чогуур хемчеглерни 1986 чылдан боттандырып эгелээн. Эң баштай бажың оочурунда чуртталга шөлүн экижидер ужурлуг кижилерниң байдалы өөренип көөр сорулгалыг тускай комиссияны тургускан. Комиссияның түңнелии ёзугаар 80 өг-бүлени оочурдан казаан болгаш 1143 өг-бүлени сиаа арттырган. Бүгү аргаларны өөренип көргеш, айыттынган хүүсаага чедир 690 квартиралыг чаа бажыңнарны тударын, 445 квартирага капитал септелгени кылырын дугурушкан. 1986 чылда 66 квартираны ажыглалга киирип, 43 квартираның капитал септелгезин кылган. Дараазында чылда 70 чаа квартираны ажыглалга киирген болгаш 32 квартираны чаартакан. Бо чылын 88 квартиралыг бажыңнарны тудары, элээн хөй квартираны септээри көрдүгеп. Ооң күүседзеи дээш директор хүн бүрү киҥээнгей салып, бо айтырыгны, социал-культура тудугларын доктаамал хайгаралга алган. Бистиң ужуражып турар үевисте эртенги селектор дамчыштыр чөвүделге «Универсам тудуунга плиталар салырын бүгүн доозарын аазаап болгай силер, утпаан силер ыйнаан, Евгений Эдуардович?»—деп «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелдиң начальнигы Пацукка айтырыг салырга, оозу аазаанын үгүү каапканы, күүсеттинмейн турары илереп кээрге, түгле бажын чайды.

Кижилерни үй-балай кончуй бербес, түгле шыны-биле шиитпирлээрни кызыдар аажы-чанныг кижи деп ажылчыннарның, еске-даа эштериң Ю. Т. Комаров дугайында үнелээшкинниг бо факт база бир бадыткал болду.

Селектор чөвүлел хуралынга ол микрофонче алгырбайн-даа, кезээдеги чанчылы — чаагай, чазык хүлүмзүрүүн ышкынмайн, кастыктарында чаа-ла эгелеп орар «ак хыраазы» ғын киирген саргыл бөш дүгүн сүйбап каап, тодаргай айтырыларны салып, ол-бо кижилер ыяш ажыглалга киирип, 43 квартираның капитал септелгезин кылган. Дараазында чылда 70 чаа квартираны ажыглалга киирген болгаш 32 квартираны чаартакан. Бо чылын 88 квартиралыг бажыңнарны тудары, элээн хөй квартираны септээри көрдүгеп. Ооң күүседзеи дээш директор хүн бүрү киҥээнгей салып, бо айтырыгны, социал-культура тудугларын доктаамал хайгаралга алган. Бистиң ужуражып турар үевисте эртенги селектор дамчыштыр чөвүделге «Универсам тудуунга плиталар салырын бүгүн доозарын аазаап болгай силер, утпаан силер ыйнаан, Евгений Эдуардович?»—деп «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелдиң начальнигы Пацукка айтырыг салырга, оозу аазаанын үгүү каапканы, күүсеттинмейн турары илереп кээрге, түгле бажын чайды.

Кижилерни үй-балай кончуй бербес, түгле шыны-биле шиитпирлээрни кызыдар аажы-чанныг кижи деп ажылчыннарның, еске-даа эштериң Ю. Т. Комаров дугайында үнелээшкинниг бо факт база бир бадыткал болду.

Селектор чөвүлел хуралынга ол микрофонче алгырбайн-даа, кезээдеги чанчылы — чаагай, чазык хүлүмзүрүүн ышкынмайн, кастыктарында чаа-ла эгелеп орар «ак хыраазы» ғын киирген саргыл бөш дүгүн сүйбап каап, тодаргай айтырыларны салып, ол-бо кижилер

ХИЛИС БАРБААН

Аракчаа Күргекович Күжүгет Кызылдың көдээ ажылагый техникумунуң механизация салбырын 1975 чылда дооскан. Ынчангаш 1975—76 өөредилге чылынан эгелээш, Шүй ортумак школазында ооң күш-ажылчы базымы эгелээн. Баштай-ла 9—10 классчының өөреникчилери-биле техника өөренириниң бөдүүн кабинедин дерип алган. Совхозтуң үндүр бижээн моторларындан эгелээш, көдээ ажыл-агый машиналарының кезектерин чоорту чыгдынып, көргүзүг материалдарын өөренип турган техникумундан болгаш Ак-Довуактың, Тээлиниң ДОСААФ черлериниден тыптынып, ол черлер-биле харылзаазын быжыктырган.

«Чүс катап дыннаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре» дээри ышкаш, техниканы карак-биле көрүп, холубиле тудуп, практиктиг киҥээлдерни колхоз гаражыга эрттирип турганнар. Башкының баштайгы ажылы халас барбаан. 1976 өөредилге чылында онгу классчылардан он өөреникчи бышкан билигиниг аттестады-биле кады тракторист мергежилиниң документизин холга алган.

Аракчаа Күжүгетке 1978 чыл үттүндүрбас. Чүге дээрге ол СЭКП кежигүнүнге кирип алган. Аныяк коммунист 1976 чылдан эгелээш, бо 1988 чылга чедир 171 өөреникчини чолаачыга, 178 өөреникчини трактористе өөредип, тускай мергежилдиг документизин тыпсып берген. База совхозтуң дыка хөй чолаачыларынга мергежид бедидип алырынга дузалаан.

Башкының доостурган өөреникчилери амгы үеде төрээн совхозунда, еске албан организацияларда хөйү-биле ажылдап турар. Орлан Кочаа, Шолбан Кочаа, Геннадий Иргит, Орлан Күргек, Оюн-оол Хертек—олар мурнакчы чолаачылар. Март-оол Хомушку—совхозтуң мурнакчы трактористи.

Аракчаа Күжүгет амгы үеде өөреникчилериниң дыштанылгазын, ажыктыг күш-ажылын эки организастаар дээш ажылдап турар.

Салчак МАЙНЫ.
Бай-Тайга район.

• • •

Евдокия Чүдүймаевна Ондар—СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг совхозтуң арга-дружулгалыг, мурнакчы хойжузу, район Совединиң депутады. Ол партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга төлептиг ужуражыр дээш шудулуг ажылдап турар.

Бо хүннерде малчын болуунга быжыглаттынган 352 хонуң чүс бажындан-на 85,5 хуу хураганны камгалап алган. Евдокия Ондар хой бүрүзүнден 2,3 килограмм дүктүг кыргып, чайлаглаашкынны организастыг эрттирип, 30 тонна сигенни келип, өлекти четчири-биле белүп алырын хүлээнген.

ЧУРУКТА: Е. Ондар.
Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу.

• • •

ЧААГАЙ ДҮЖҮТТҮ АЛЫР ДИЗЕ

«Искра» совхозтуң мал болгаш чер ажылында хожудаашкыннар дугайында материалдар сөвлүг үеде район база республика-даа солунмарынга наш удаа парлаттынгылаан. Ында айыттынган четпестерни чайладыры-биле ажыл-агыйда чамдык боттуг хемчеглерни ап турар. Бо чылын чаагай дүжүттү өстүрери-биле механизаторлар, тараажылар база чер ажылының специалистери боттарының ажылын анализтеп көргеннер. Искражылар тарылга шөлүнүң структуразын эде көргеп, интенсивтиг арга-биле ажылдаар шөлдү аңгылаан. Чемишчидилгени база суггатты негелде ёзугаар ажыглаар, ынчангаш культура бүрүзүнден чаагай дүжүттү алыр сорулганы салганнар.

Совхозтуң чер ажылында ийи бригада бар. Оларның аразында чарыштыг организастаан. Олар кайызы-даа бот-орулга-чарылга-б и л е ажылдап турар. Күш-ажылчы маргылдааның түңнелинде Чаңгыс-Хадыңның трактор-хову бригадазы часкы тарылга үезинде бирги черни алган. Бо коллектив 1353 гектар тараа культураларын, 968 гектар мал чемин тараан. Ооң соонда 993 гектар черниң баштайгы болбаазырадылгазын дооскан. Күзүн 700 гектарны андарар. Оларның ажылының шынары эки болган. Бо бригада кыска хуусаада план ёзугаар 4959 чижек гектар черге ажылды кылыр түргаш, херек кырында ону 5024 гектар чедирген.

Тус-тус механизаторлардан Владимир Монгуш, Май-оол Ооржак, Бавуу Саая, Орус-оол Ховалыг, Сагаан-оол Монгуш, Чимис-оол Сат чер чарарынга, а чаштырыкчылардан — Шолбан Монгуш, Шораан Ховалыг, Роман Монгуш, Хавык-оол Ховалыг олар эки көргүзүлгүт болган.

Часкы тарылганы шынарлыг болгаш дүрген темп-биле эрттиреринге поварлар Клара Ламажап биле Долаана Монгуштуң, шаң ажылчыны Хамааты Иргиттиң киирген үлүү улуг.

Тарылга үезинде чарыштың негелдезин ёзугаар Чаңгыс-Хадыңның трактор-хову бригадазының кежигүннери Шушенскоеде В. И. Ленинниң музейинче болгаш тураскаалдыг черлерже экскурсиялап чорааш келген. Ам Чаңгыс-Хадыңның ховуларында бедик дүжүт дээш ажыл уламчылавышаан. Механизаторлар күскү дүжүт ажаалдазынга техниканы кидим белетиеп турар.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ЧЕМЕЛЕКСЭЭРИМ-НЕ ААЖОК

Бистиң республикада база ында-мында кооператив ажыттынган деп медээ дыннаш, номчаш, аажок өөрүүр-дүр мен. Ол дээрге чөнга эки ышкажыл. Бир катап Кызыл хоорайымда «Кашпал» деп кооператив ажыттынганын, ында национал чем кылып турарын солундан номчаш, дыка магадаан мен. Оон бээр ам «Кашпалга» ийи катап чордум. Ооң иштинге кире бээрге, дыка эки каастап шимеп каан, ынчалза-даа кылган чемин амзааш, сеткилимге-ле таарышпады ийин. Тыва национал чем-даа көрбедим. Оода тыва сүттүг шай безин чок болду. Бир катап баарымга, хан кылып турар чүве дээн, чагырымга бичии маназарын сүмелединлер. Ам каинчаар, манадым. Кезек болганда-ла эккелзе, ортузу чиг хевээр хан болду.

Чүге ол «Кашпалды» баштай чарлаарда тыва национал чемнер кылып турар деп оон мегелээн чүве ийик: баштайгы каш хонукта ындыг чемни белеткеп, сатты-даа ыйнаан. Ол түр херек ышкажыл. Национал чемнивис дээрге-ле соктаан тараа, далган, чөкпек, быштак, өреме, маншы, хүүжүүр, боова-бооргак-ла болгай.

Чогум ханны дыка хөй чүүлдер-биле холуп, улам чемзидер ышкажыгай, ынчангаш ону кижи чип ханмас аан.

Ооң аңгыда бистиң найысылалда хөй-ниити чемненилге черлеринде пирогилер садып турар-дыр. А далганы кадыг болгаш ажыг, бодап көөрге, холумаа шын эвес, аңаа-ла хлеб быжырар далганбиле дөмей. Делгелгеде пирогилерни даштындан көөрге, «чаак суу сайыраар», артында-ла кызыл-хүрең, шынында амданы хиреллг. «Чебурек» деп иштинде эт суп каан пироги база сада берген турар. Ооң далганының шынары багай, амдан-сүүзүн чок, кижи боскунга-даа тырлы берге дег.

Хоорайывыста шашлыктар — шиитээн эт садар чөрлер бар-дыр. Оларның чамдыктарының белеткеп турар чеминиң чөгенчиин. Күшкаш бажы дег дөрт эт шиитээн, ында согуна-даа чок, аңаа-ла отка хөмүрерти эртедип каан болур. Ону перектиг, дустуг сугга суккаш-ла, садып турар. Өртээ база улуг.

Ол ындыг кооперативтериң ажылын углап башкарар, хынаар организациялар бар боор чүве ирги бе? Өртек-үнезинкым доктаадып бадылаарыл?

Черле чемненилге черлерин чемелексээрим аажок: куллнария магазиннеринде балык эдиинден кылган котлеталар садып турар-дыр. Чамдыызының ортузу чиг, кижи хөөнү булганыр. Хөй кезиинде балык эди эвес, а хлеб холаан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хоорайда кооперативтериң, ол ышкаш хөйниити чемненилге черлериниң ажылын холга ап, шыңгыы контрольдавас болза болур бе? А бисте күш бар: депутаттар, Советтериң доктаамал комиссиялары, хооркүүскомнуң садыг килдизи, хоорайның аъш-чем садыы, удусчу контрольчулар, профэвиделдер...

Кара ЧАНЗАН-ООЛ.

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Тываның көдээ ажыл-агый Дружулга станциязының мал ажыл-агый килдизиниң кылып чорудуп турар ажылының үре-түнелиг чок бооп турарын шүүмүлээн Тес-Хем районда зоотехник Дак-Хөө Буду-Сананың «Эчизинге чедирер» деп материалын «Шын» солунга февраль 27-де парлаан. Аңаа мындыг харыыны редакция алган.

«Нарын, бөдүүн дүктүг хойга эртем-шинчилел ажылдарын чорударынга 2 эртем ажылдакчызы, ортумак эртеминг 2 зоотехник каара туттунган. Шинчилел ажылдарын тускай методика-биле кылып, чорутку дег ажылдарны баш бурунгаар хуваалда ёзугаар күүсединп турарлар. Ону методиктиг комиссинга, эртем чөвүделиниге бадылап каан. Тывага хой ажылының талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын колдуунда мурнуу зонага, Тес-Хем районнуң «Кызыгаар», Чүргүйоол Хомушку аттыг совхозтарынга чорудуп келгеннер. 1971—86 чылдарда И. В. Коротков, А. М. Рогожников, С. С. Монгуш, М. У. Шынык, Б. Б. Балчир олар хойнуң уксаазын экижидип, дириг деңзизин, бир башка онааштыр кыргаан дүктүң деңзизин көвүдеткеннер. Түнелинде бистин чаңгыс чер чурттугларывыс көдээ ажылагый эртеминиң кандидаттары боон, бедик атка төлептиг болганнар. Өске ажылда ажылдап турза-даа, олар хой, өшкү талазы-биле эртем-шинчилел ажылының удуртукчулары боон ажылдап турарлар.

Республикада өшкү талазы-биле эртем-шинчилел ажылын «Тээли», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда 1977 чылдан эгелеп турар. Күрүне чергелиг ол эртем-шинчилел ажылынга 1 эртем ажылдакчызы, ортумак эртеминг 2 зоотехник ажылдап турарлар. Эртем ажылын чорутканының түнелинде өшкүнүң уксаазы экижидип, оон алыр орулга көвүдээн. Хайнак хуналарның дириг деңзизи 46—56 килограмм, бир баштан кыргаан дүгү 2,05 килограмм, дүгүнүң узуну 18—22 сантиметр, ярыг дүгүвүи деңзели 75—85 хуу четкен. Чаңгыс аай дүктүг хайнак өшкүнүң дириг деңзизи 35—49 килограмм, бир башка онааштыр кыргып алыр дүк 1,5—1,8 килограмм четкен. Төрүүр 100 өшкүден 87—100 аңайны ап келген. Дүгүнүң ярыг үнүүшкүнү 81—85 хуу, узуну 17—20 сантиметр.

Бөдүүн дүктүг хой талазыбиле бистиң килдис 1986 чылдан эгелеп, эртем-шинчилел ажылдарын Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң базазында чорудуп турар. Дээди эртеминг зоотехник, биче эртем ажылдакчызы Кунгаа Бадаа Буусвич, ортумак эртеминг зоотехник Магавал Розалина Сенгиевна улуг техник Эргедужаалда ажылдап турарлар.

Бистиң республикада көдээ ажыл-агый эртеминге кандидаттарывыстың чорудуп келген ажылының үре-түнелиниң бадыткалы болза, хайнак кошкарларның дириг деңзизи 75—90 килограмм, 1 башка онааштыр кыргып ап турар дүк 3,5—4,5 килограмм, улуг хойнуң дириг деңзизи 48—52 килограмм, дүгү 2,0—2,8 килограмм. А дружулга ажылы чорудуп турар кодаида 1 хойдан ортумак-биле 1,5—2,2 килограмм дүктү кыргып ап турган.

Чартык бөдүүн дүктүг хайнактарның деңзизин үк черниң хоюндан 7—14 хуугa, дүк кыргып алыры 39—48 хуугa көвүдеткен. Күрүнеге дужаагаи хойнуң ортумак дириг деңзизи 38—42 килограмм. Төрүүр 1 хойга хамаарыштыр 7—10 рубль арыг орулганы ап турар. Бо бүгү ажылды Тес-Хем районда үстүнде ады киргеи 2 совхозка чоруткан.

Дружулга-бүдүрүлге ажылагыйының түнелдериниң кудузуиуң дугайында чөптүг айтырыгны көдүрүп турар. Кол частырыывыс тогду хойларны 1 хар чартык назы чедип чорда, улуг хойларның саныиче шилчиткеш, эдериштирилгеже киирген, олардан төл албайн базарыста. Бо чылдан эгелеп хой ийи хар чартык чедерге, эдержилгеже киирер деп шиитпирлээн. Чогум эртем талазыбиле ол база бадыткаттынган.

Дружулга станциязында эде тургустунуушкун чоруп турар. Бо чылдан эгелеп, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчээниивис болур.

Бистиң Дружулга станциязының ажылының ажыы чок деп болур бе?

Эвээш-биче-даа бол, республиканың совхозтарынга уксаалыг малды сайгарып турар бис. Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозу бистеи 1986 чылда 500, 1987 чылда бөдүүн чартык бөдүүн дүктүг уксаалыг 300 тогударны садып алган. 1987 чылда уксаалыг кошкарларны «О. Шынаже» — 60, «Кара-Хөлче» —50, «Алдан-Маадырже»—80, «Күш-ажылдың хостуунче»—50, «Ак-Туруг» совхозче 60-ны садып чоруттувус. Республиканың уксаажыдылга каттыжышкынынче 16-ны сайгарган бис.

Киллдис амгы үеде эът, дүк, сүт программазын республиканың агроүлетпүр комитединге кииреринге белеп.

Мал ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи М. Ч.-Д. Ондар.

РЕДАКЦИЯДАН: Дружулга станциязының мал ажылының специалистери Тывага хой ажылының талазы-биле кандыг сумелерни киирегнил, ону кайы ажыл-агыйда ажылап турарыл? Эртем ажылдакчыларын бүдүрүлгеже чоокшулатса эки эвес бе? Бо ийи айтырыгны Дак-Хөө Буду-Санаа бодунуң чүүлүнге көдүрген. Аңаа делгеренгей, билдингир харыыны Дружулга станциязының мал ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи бе-ээ шыдаавайн барганы харыыдан илден-дир.

Наадымга уткуштур

ОРУЛГАЛЫЫН ЧЕДИП АЛЫР

Үениң негелделеринге дүүштүр эде тургустунуп, шээр мал ажылының байдалын экижидип, оон беримчезин бедидип, хой, өшкүнүң баш санын көвүдедип, продуктулуун улам өстүрериниң аргаларын Сүт-Хөл районнуң малчыннарының-хуралынга чугаалашкан.

1988 чылдан эгелеп совхозтар бот-орулга-чарылгаже кирген. 142 малчын өг-бүле керээзи-биле ажылдап эгелээн. Бо чылдың баштайгы квартализда күрүнеге эът, сүт садар планын ажыр күүсеткеи.

1984 биле 1987 чылдарның түнелдерин деңээрге, хой 1,2 хуугa азы 644 башка, чылгы мал 14 хуугa, хаван 2 катап азы 356 башка өскен. Малдың продуктулуу бедип орар. Бир инектен саар сүт 764 килограммга, бир өшкүден кыргып алыр дүк 170 граммга көвүдээн. Мал ажылында кижилерниң чурттаар, ажылдаар байдалы база экижээн. Сөөлгү 3 чыл иштинде 89 малчын коданнарга электри шугумун кирген. 22 малчын өг-бүле чаа бажыңнарлыг болган. Сүт-бараан фермаларында буфеттер азы столоваялар тургустунган. «Сүт-Хөл» совхозтуң мурнакчы малчыннары Сөкен-оол Ондар, Кара-оол Монгуш, «Алдан-Маадырдан» Ыдың-оол Монгуш, Арбай-оол Ооржак, «Ишкин» совхозтан Норжун-оол Сат, Карл Маркс аттыг совхозта Дестек-оол Ондар, Даваадыр Монгуш дээш өскелер-даа мал ажылын сайзырадырынга боттарының үлүүн киирип турарлар.

1988 чылдың январь 1-ниң медээзи-биле алырга, районда 53743 шээр мал, оон иштинде 29554 төрүүр хой, 18376 өшкү бар. Төрүүр хой ниити баш санының 55, өшкү 44 хуузу боон турар. А 1965-1970 чылдарда амгы район девискээринде совхозтарга 98164 хой, 24251 өшкү турганын документилер хереченлеп турар. Чижээлээрге, «Сүт-Хөл» совхозтуң түгле Ишкин салбырынга 21060 хой, өшкү турган. Амгы үеде «Сүт-Хөл» биле «Октябрьның 30 чылы» совхозтарның кайызы-даа катай алырга, 13 муң хире шээр мал арткан. Бо чижек чүнү хереченлеп турар-дыр?!

Төрүүр 100 хой, өшкүге онааштыр 85 аиай, хураган алган малчыннарның көргүзүүлери ортумак, шоолуг эвес деп ынчан санап турган. Амгы үеде ындыг көргүзүглүг малчыннар шыяктарның санынга кире бээр-дир. Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Лопсанчап Ооржак, Дажы-Намчал Ооржак оларның төрүүр 100 хойга онааштыр 130—164 чедир хураган камгалап турганының арга-дружулгазын малчыннар утпас, өөренир ужурлуг.

Оргу-Шөл, Чечектиг, Үстүү-Ишкин, Чаңгыс-Шиви, Сыын-Чүрээ хойжу бригадалар республикада дээрге дээн коллективтериниң санынга кирип турган. Шкөла доозукчулары, мал ажылынга келген аныяктар-биле четпес ажылдап, тайылбыр ажылын кошкадып, оларның чурттаар, ажылдазырынга деткимчеии сулараткан соонда, мал ажылында аныяктар эвээжээн, малчыннаар күзелдиг аныяктар тывылбастаан. Районда 439 малчыннық 183-үзы 42 хуузу 45-тен 60 хар назылыг. Чүгле бо чылын 33 малчын пенсияже үнер. Оларны солуур аныяктар белеткеттинмээн. Малчыннарның билиии бедидер, профессионал арга-мергежилии ханыладыр ажыл сөөлгү чылдарда эрииге чоруп келген. Малчын кадрлар, мал ажылының беримчези ылаптыы-биле шиитпирлээри чүгула берге айтырыг апарган.

Районнуң совхозтарында хой, өшкү ажылы орулгалыг адыр боон турар. Күрүнеге эът, дүк сатканындан чылдынна 700—800 муң рубль арыг орулганы ап келген. Мал продукциязының бот-үнезин эвээш тургап болза, арыг орулга оон-даа хей боору чугаажок. «Сүт-Хөл» совхозка 1 центнер хой эъдиниң бот-үнези 1984 чылда 212 рубль 79 көпеек тургап болза, 1987 чылда 301 рубль 43 көпеек кылдыр өскен. «Алдан-Маадыр» совхозта ол-ла хире эъттиң бот-үнези 489 рубль 56 көпеек. Ол ышкаш хой, өшкү дүгүнүң бот-үнези улуг боон артпышаан. Мал продукциязының бот-үнезининң бедик болуп турарының бир чылдатааны мал чемин бүдүргенииниң өртээнии хөйү, мал чемин кам чок парыгдап, оон үчёт-отчёдун багай тургускаиы. Малчыннар өг-бүле керээзинче киргенде, чек-биле санажыга эгелээнде, чер ажылының ажылдакчылары мал чеминиң бот-үнезин кудуладыр, шынарын экижидер, белеткеттинген мал чемин чек системазын ажылап, малчыннар садып алыр кылдыр үчёт-отчёттү тургузары чугула апарган. Мал чеминиң көвей чарыгдаттынын турарының бир чылдатааны малчыннарның чамдызы ону камнап өөренмээнииде, кыштаглаашкынга белеткенип тура, малга чем каап бээр коошпа, шагжа аймаан белеткээриичe сагыш салбас, сиген-ширбишти малга черге каап берип турар. Белеткээн сигенииң хемчээлин көвүдедир бижирр, оон шынарын бедик кылдыр санаар, меге сан, фактылар киирер шынчы эвес чүүлдер база тургулаан. Мал чеминиң хемчээлин, шынарын совхозтуң цехтериниң аразынга мурнуку чылларда ышкаш хүлээништирбейн, а чек системазын ажыглап, садып алырын организастаза эки. Чарыгдалдарның контролюн шинчаар тургузар болза, мал ажылының продукциязының өртээн чиигедип болур.

Сөөлгү чылдарда 100 хой, өшкүге онааштыр аиай, хураганның саны 70-деи ашпастаан. Улуг малдың өлүп хораары 1984 чылдың деңнелиигe көөрге, 42 хуу өскен. А чаш малдың өлүп хораары чылдан чылче көвүдеп орар. Бо чылдың 4 айларында чүгле шээр малдың өлүп хораары 39,3 хуу өскен. Эрткен чылдың апрель айга деңээргe, бо чылдың ол-ла айында районга 447 шээр мал хөй өлген. Сүт-Хөлдүң 5 совхозунда чөлдүр күштүг, немелде чемгерилге хереглеп турар 23572 мал бар.

Чаш малды долузу-биле камгалап ап шыдавайн турар. Чижээлээрге, «Алдан-Маадыр» совхоз бо чылын төрүүр 100 өшкүге онааштыр түгле 24 аиай алган.

Мал бажының эвээжеп, өлүп хораарының чылдагаанын — кыштаглаашкынга багай белеткел. Эрткен чылын мал чеминиң дүгле 52 хуузун белеткеп алган. Ортумак-биле 1 башка онааштыр 8,3 чем единицаны, а ону сулаже шилчидер болза, 1 башка онааштыр 8 килограмм бичии ажыг сула белеткеттинген.

Малдың кыштың үр ажары ону чайлагладып семирткенинден база улуг хамаарылгалыг. «Октябрьның 30 чылы», Карл Маркс аттыг, «Сүт-Хөл» совхозтарның малчыннарының чамдызы изиг, ымыраазэктиг Хемчик шынаазынга чайлаглап турар. Нинтиниң малын чайлагладып семиртип алырынга хой кыргылдазын, аиай, хураганны үзерии, тарып боозадыышкынны шүшпеи чорудуп, ол ажылды чайлагларже чоокшулатпааны шаптык боон келген. Бо ажылдарны чоокку үеде эде тургузары чугула.

Совхозтар бот-акшаланыышкын, бот-орулга-чарылгаже киирипкевде, хой, өшкү ажылын удуртурунуң экономиктиг аргаларын ажыглап эгелээни өөрүнчүг. Малчыннар өг-бүле керээзи-биле ажылдап, чарыгдалдарын, орулгаларын санап эгелээн. Ынчалза-даа мында чедир ажылдавайн турар чүүлдер ам-даа хей.

Районда мал ажылының байдалын хуралга бүгү талазы-биле сайгарып көрген, ээи чүүлдерни улам өөскүдүп, четпестерни чайладырынын аргаларын чугаалашкан. Ам малчыннар Нааадымнга уткуштур чарыштыг организастап тургаш, кыргылданы база мал чүүлдазын шалыпкын доозар, чайлаглаашкынче бүгү күштү салыры негеттинип турар.

Шангыр-оол КУУЛАР.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН БОЛГАШ ДЕМОКРАТИЯ: эртемденниң бодалы

3-кү беседа. Эде тургустунуушкуннуң эглиш чок болурунуң үндезини—демократчыдылга

Сураглыг ниитилел эртемденя, эртемниг социализм талазы-биле элээн каш номнарның автору, профессор, философия эртемнериниң доктору Анатолий БУТЕНКО ПМА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылап тур.

— Ниитилелди демократчыдарының чорудулгазынга политиктиг болгаш юридиктиг магадылалдар кандыг болур ужурлугул деп бодаар силер?

— Партияга чорудар чогуур хемчеглер-биле чергелештир демократияны хөойлуудулга, конституция эрге-хөойлу талазы-биле быжыглаары эргежок чугула деп санаар мен. ССРЭ Конституциязынга чамдык чугула ескерилгелерни ыяап-ла киирер херек, олар хамаатыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин, оларга бегип турар хосталгаларның магадылалдарын, эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш организацияларның байдалын база оларның кылып турар чүүлдерин дээш харыысалгашы чаа ёзубиле тодараткан турар ужурлуг. Оны мурнунда турганы ышкаш, ниити болгаш түүгай кылдыр эвес, ниитилелдиң деп-шилгелиг-даа, консервативтиг-даа күштери Конституцияның кайы-бир ол-ла чүүлдеринге даянып болур кылдыр эвес кыдыр апаар.

Бо бодалымны тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Чазак массаларның эрге-ажыктарын барымдаалавайн турар зоктаал хүлээп алган дижик. Ындыг доктаалга чөпшээрешпейн турарын массалар илергейлеп шыдаар бе? Митингилериниң болгаш демонстрацияларның хостуун ССРЭ хамаатыларынга Конституция «социалистиг тургузуутну быжыглаар болгаш сайзырангайжыдар сорулгабиле» магадылаан. Ынчаарга бо таварылгада кым шиитпирлериниң база дамчып турарын чүгле эки талалыг база эвес: айтырыгларны партийжи деннелге шиитпирлээринге партия кежигүннери эвестер херек кырында киришпес болгай. Бир эвес чугаа партияның иштики амыдыралының дугайында болуп турган болза, өске херек. А бир эвес айтырыглар бүгү күрүнениң салым-чолунга хамааржыр болза? Херектиң ындыг байдалы социалистиг демократияның принциптерин хажыдары-биле холбашканы илдең. Ынчангаш партия кежигүнү эвестерин организастаарының база оларның санал-оналын барымдаалаарының хевирлериниң дугайында ленинчи бодалга эглип кээр болзувусса эки ышкаш.

Башкарыкчы партияның ниитилел херектерии башкарарынга эргелериниң кызыгаарының дугайында конституция актызы кандыг болуруд дээрзин ам чугаалаары берге. Чонның медереп билип турары чүгле ындыг чүүлдү партия боттандырып шыдаар дээн Ленинниң бодалы ооң үндезини болуру маргылдаа чок. Башкарыкчы партияның ажыл-чорудулгаын ынчаар кызыгаарлаары массаларның чыдып калган хөөннерин эдереринге чөпшээрешкени ол-дур деп ким-бир кижи бодай бээр чадавас. Ол ындыг эвес: шуут массаларга тайылбыр ажылын башкарыкчы партияның чоруткан турарын кымдаа кызыгаарлавайн турар, ооң шын болгаш эргежок чугула деп санап турары хемчегларни агитастаарын кызыгаарлавайн турар. А боттуг политика массаларның херек кырындагы эрге-ажыктары-биле, харын-даа оларның боттарының эрге-ажыктарын бөгүн канчаар медереп билип турарыбиле карышпас болур ужурлуг. Конституцияның ындыг актызында партияның болгаш хамаатыларның, партияның болгаш массалыг информация чепсектериниң, кайы-даа таланың хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң аразында демократтыг удур-дедир ходбааларын айтыкан турары чугула. Партия органнарының болгаш тус-тус ажылдакчыларның ССРЭ Конституциязынга чөрүшкек азы ону хажыды кылган чүүлдери дээш чогуур хемчеглерни баш удур көөр ужурлуг.

— Маңаа партияның бодунуң демократтыг эде тургустунуушкунунуң дугайында айтырыг чайлаш чок туруп кээр, ол дугайын партия конференциязынга база чугаалажыр болгай.

— Ийе, ол дээрге принципиалдыг ийиги айтырыг-дыр. Амыдыралдың бүгү талаларын демократтыг кылдыр эде тургузары партияның бодун эде тургузарындан эгелээр ужурлуг деп, СЭКП-ниң удуртулгазы медегленээн. Оон эрткеш, харын-даа, **СЭКП-ниң хостуг, демократтыг хөгжүлдези чедип алдынмаан, магадылаттынмаан шаанда, ындыг үлегер бүгүдеге көргүстүнмээнде, ниитилел амыдыралын демократчыдары чүгле идегел азы чараш күзел болуп артып каан болур. Шынап-ла, бир эвес хөгжүлдениң стратегиязын тодарадыр, кадрларны шилиир болгаш хүлээп алдынган политиктиг угланыышкынны практика кырында боттандырарынче массаларны организастаар хүлээлгелиг башкарыкчы партияга чангыс аай ол үш сорулганы шиитпирлеп болур демократтыг байдалдар хандыртынмас чүве болза, ниитилел амыдыралының ооң тодаргай, өске бүгү айтырыглары чедишкинниг боттанып дээрзинге идегээри берге апаар.**

— Ону канчаар кылза эки деп бодаар силер?

— Сталинниң албадап келгени партия дугайында бодалдан хамыктың мурнунда ойталаар апаар, ук бодал дээргe Ленин турда партияга барык-ла демейлежир чүвезин чок чүүл-дүр, ол үеде партия дээргe шилип алганы идеалдары дээш кандыг-даа когаралдардан болгаш өлүмчидимден чалданмас. Социализмге кызыгаар чокка бердинген чангыс аай эпсеткилдиглериниң эки тура организациязы болуп турган. Партия демократтыг централизминиң принцивин сагып турган, ооңбиле кады партия хүрээлелиниг чажыт байдалдарда безин саналдаалдар солчулгазы, дискуссиялар калбарып, социализмче орукту дилээриниң сезиг билбес ажылы чоруп турган. Партияның удуртур органнары «шупту демей арыныг» түпбаан, ында кирип турар кижилер боттары туруштарлыг, янзы-бүрү бодал-саналдарлыг. Бүгү коммунистер шиитпирлеттинген болгаш шиитпирлеттинмээн айтырыглар дугайын, бөдүүн коммунистернин-даа, тус-тус удуртукчуларның-даа туруштарының дугайын билир турган.

А Сталин партияның иштики амыдыралының демократтыг үндезиннерин хажыдып, **партияже, ооң иштинге идей-теоретиктиг маргылдааларже аңгы демиселин, харын-даа бөлүктер демиселии шилчиткен. Ооңбиле чоокка чедир-ле чангыс эп-сеткилдиглериниң дискуссиязын ооң баштап турары партия-биле политиктиг оппозиция аразында чөрүлдээ кылдыр хуулдурган.**

Бо талазы-биле сталинчи «салгалды» дораан-на эдип алыры болдунмас дээрзи билдингир: «сырый каттышкан кан дег партияда» иштики чөрүлдээлер чок, анаа хостуг дискуссиялар болгаш саналбодалдарның демиселя турбас, үстүнде аппараттан айтышкыннар кээрии кеззеде маназы чугула дээн хевирлиг бодалдар коммунистерниң медерелинде сиңниге берген. Бо орукка чугула, харын-даа, шиитпирлиг базымны ам болур партийжи конференция кылып болур.

Партия ажылын демократчыдар, ону эрги чаңчылдардан, чыдып калган болгаш эренгейлээр чоруктан хостаар төлээде, демократтыг цеитрализм принцивин хаңыладыры чугула хире, ол 1903 чылдан бээр өскерилге чок арткан болгай. Пөрлалгага база үнүп турганы шак мындыг чүүлдү аңаа немезе ажыктыг боор: бир эвес кандыг-бир шиитпирни чугаалажып турда, бети-ле дээрге үйиден эвээш эвес саналды илип үндүрбээн болза, ук шиитпирни хүлээп алдынган деп партияга санавас. Партияга-даа, ниитилелге-даа аңаа-ла хей санныг кезик эвес, а демократтыг чаартылгалар дээш идепкейлиг болгаш угаавыр демиселчилер херек.

Альберт СИРОТКИН беседалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларында

ИДЕПКЕЙИН БЕДИДЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизининг база Бөйдус камгалалының талазы-биле доктаамал комиссияларынга соңгукчуларның чагыгларын, республиканың Дээди Совединиң алдыгы чыыжының сессияларынга депутаттарның шүгүмчүлелдиг саналдарын, негелделерин база доктаамал комиссияларның сүмелерин күүседип турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Агроүлетпүркүркомнуң даргазы М. Е. Абрамовтуң бо талазы-биле илеткелии дыннаан.

Индустриалдыг хөгжүлдеже көдээ ажыл-агыйны шилчидери сөөлгү үеде доктаамал үргүлчүлеп турар, көдээ ажыл-агый продуктуларының элээн каш хевирлерин бүдүрери болгаш садары өскен. Агроүлетпүр комплекизининг 1987 чылда бүдүрген ниити продукциязының хемчээли 238 миллион рубль болган. Болбаазырадыр адырларның бараанныг продукция бүдүрери 4 хуу өскен.

Тараа болгаш мал чеми культураларының дүжүдүн бедидериниң аргаларын болгаш курлавырларын дилеп турар. Бо чылдың дүжүдүн өстүрүп алыры-биле 64,5 мүн гектар шөлдү күзүн аңдарган. Бо чылдың январь бирииң байдалы-биле алырга, тракторларның 76, чүк автомобильдериниң 71, картофель олуртур техниканың болгаш тракторлар сеялкаларының барык 60 хуузу үрелик эвес байдалга турган. Ниитиниң ажыл-агыйларында эът бүдүрери 2, сүт—3, дараа чуургаларын бүдүрери 9 хуу өскен. Бир инектен-не саап алыр сүт ортумаа-биле 137 килограмм немешкен.

Ооң-биле чергелештир Өвүр, Каа-Хем, Эрзин районнарда сүт бүдүрерин кудулаткан. Монгун-Тайга, Сүт-Хөл болгаш өске-даа районнар эът бүдүрериниң курлавырларын чогумчалыг кылдыр тургузуп албаан. Денгизи чиик аргаи малды күрүнеге сатыл турарының үржуундан көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери эът курлавырларын өстүрер түржүк, каражага таваржып турар.

Бызааларны менди камгалап алыры, эрткен чыл-биле деңнээрге, республиканың он районнарында кудулаан, күрүнеге сүт садарын 11 райоз кудулаткан. Малды, кушту садарын 3,4, сүт садарын 7,2 хуу эвээжеткен.

Агроүлетпүр комплекизининг бүдүрүлгелери 178 миллион рубльдиң продукциязын хереглекчилерге чедирген, бо талазы-биле план чүгле 29,6 хуу күүсеттинген. Ол болгаш өске-даа көргүзүглерден даразында түңнелди үндүрүп болур. Мал бажын өстүрер болгаш малдан алыр продукцияны көвүдедириниң курлавырларын республиканың совхозтары чедир ажыглаваан. Мал чемнерин ажыглаарын, күш-ажылды организастаарын эжикидерин эчизинге чедирип шыдаваан. Мал ажылынга интенсивтиг технологияларны шингээдир, чиг эвти болбаазырадып кылыр, **ону чидиригге таварыштырбас,** мал бажын, ооң чаш төлүн онча-меди камгалап алыр талазыбиле боттуг хемчеглерни чедир чорутпаан.

Республиканың Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизининг талазы-биле комиссиязының кичээнгейинге бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш чурттакчы чөнүүн дузалал ажыл-агыйының айтырыглары кичээнгейге турган. Бо талазы-биле сүмелерни база моон мурнунда берген турган. Ынчалза-даа доктаамал комиссияларның сүмелерин күүседир талазы-биле ажыл кошкак чоруттунган.

Совхозтарга интенсивтиг методтарны амгы үениң байдалдарында ажыглаарынга эвээш эвес ажылды чорудары негеттинип турар. Долу бот-орулга-чарылгалыг коллективтиг болгаш өг-бүле керээдери чогаадыкчы күш-ажылдың түңнелинде тургустунар. Ону барымдаалап, Барын-Хемчик районда бригада керээзин кайы хире шиитгээдип ап турарын 1985 чылдың декабрь 19-та доктаамал комиссияга дыннаам, сүмелерни ажылдап кылган турган. Ынчалза-даа ооң ажыглалы эчизинге четпээн.

Көдээ ажыл-агыйда ажыл шагының чидирии хей болуп турар. Суг-ажылдың сагыга-чурумун быжыглаарынче кичээнгей салдынмайн тургандың ажыл шагының чидириглери болуп турар. Чамдык районнарның совхозтарында болгаш үлетпүр бүдүрүлгелериниң санитар-техниктиг паспорттар, күш-ажылдың байдалдарын эжикидериниң комплекстиг планнары чок.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле чедир кылдынмайн турар хемчеглер эвээш эвес. Кызыл-Мажалыкта арыглал дериглерин септээр, Кызыл хоорайда арыглал дериглериниң түдүүн доозар талазы-биле ажыл кончуг багай. Суг ажыглалының коллективтери балык камгалаар тургузугларны ажыглавайн турар. Быжыглаттынган черлериниле ак-меңни, балык-байланы өстүрүп камгалаарының хемчеглерин республикада анчылар болгаш балыкчылар ниитилелдерни чорутпайн турар.

Балык ажыл-агыйлары туруп турар хемнерни, хөлдерни долгандыр санитар зоналары амга чедир тургустунмаан. Бойдус камгалалының тайыбыр ажылы чоруттунмайн турар, аңныыр инспекциязының, балык хайгаараалының, анчыларның болгаш балыкчыларның ниитилелдериниң, күрүлетпүр ажыл-агыйларының, бойдус камгалалының ниитилелдериниң төтчеглекчилерге удур калы чорудуп турар демисели амдаа шыңгыы эвес.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаамал комиссиялар шиитпирни хүлээп алган. Соңгукчуларның чагыгларын, республиканың Дээди Совединиң сессияларынга депутаттарның шүгүмчүлелдиг саналдарын, негелделерин база доктаамал комиссияларның сүмелерин күүсекчи органнарның, депутаттарның кичээнгейге алыры, бо талазыбиле идепкейни бедидери херек болуп турарын ында чугулалап демдеглээн. Ылаңгыя депутаттарның инициативазы, хүлээнип алганы ажыл-херек дээш оларның харыысалгазы бөгүн мурнукузундан каш дакпыр улгадып турар.

Хандырылгаңар кандыгыл?

ҮЕЗИНДЕ КИИРЕР

Сөөлгү чылдарда чонның амыдырал хандырылгазынга, ачыдуза чедирилгезинге хамаарыштыр элээн документилер хүлээп алдынгылаан. Ылаңгыя СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин, «1986—2000 чылдарда чонның хереглел барааннарын бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдериниң комплекстиг программазын» онзалап демдеглекседим. Ук документилер амыдырал хандырылга ажылдакчыларының мурнунга улуг сорулганы салган.

Ында хеп чуур черлериниң, химиктиг асталга бүдүрүлгелериниң, баш таарар черлериниң ачы-дузазын база өске-даа ачы-дузаны дүрген хөгжүдерин айыткан. Бистиң Кызылда хенти химиктиг арга-биле аштаар, будуур фабриканың ажылчыннары үстүнде салдынган сорулгаларны ажыл-херекке боттандырар дээш бүгү күжүвүстү салып, аргаларны ажыглап ажылдап келдивис. Коллектив кежигүннери боттарының ажыл-ижин үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп, чонга ачы-дуза чедирилгезинге четпестер болдурбазынче сагыш салып турар.

Хенти будуурунуң, химиктиг арга-биле аштап-арыглаарының, чуурунуң, септеп-селиириниң база алгы-кешти эттеп болбаазырадырының цехтериниң ажылдаар шактары график ёзугаар чоруп турар. Кижи бүрүзү бот-харыысалгалыг, сагылга-чурумнуг болуп, коллективтиң ниити корум-чурумунга чагыртқан. Коллектив чурттакчыларның киирип эккеп турар чагыглары-биле кызыгаарлаттынмайн, организацияларже, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, инвалидриниң, күш-ажылдың хоочуннарының бажың-интернаттарынче үнүүшкүннерии кылып, чагыларны хүлээп ап турар. Ол чагыглар күүсеттинге бээрге, ээлериинге аппарып чедирер.

Өске будуурулге черлери-биле бир домей, коллектив кежигүннери долу күш-биле ажылдаарының аргаларын дилеп келдивис. Фабриканың директору Э. А. Сат, цех начальниги Л. А. Колупаева оларның удуртулгазы-биле цехтериң ажылын бир янзы эде көөрүн оралдашкан. Ылаңгыя хенти химиктиг арга-биле арыглап-аштаар цехти чижеглеп көрейн. Бо цехке чонның чагыы хөй келир. Мында ажыл улуг, харыысалгалыг. Ынчангаш ажылчыннарны ийи ээлчегге ажылдаар кылдыр эде тургускан. Цехте боттарының могаар-турарын билбес, чонның чагыгларын үезинде күүседир дээш кызып ажылдап келгеннер бар. В. Мурыгина, В. Фирсова, Л. Жабина, Г. Жуковская олар үр чылдарда ажылдаан болгаш мергежилиниң мастерлери апарган. Ол ышкаш хеп септээр черде Р. Сат планныг онаалдаларын ажырып келген. Арыглаан хептерни склад эргелекчизи Д. Ондар хүлээп алыр. Хүлээп алдынган хептерни хуусаазын эрттирбейн ээлеринге эгидер хемчеглерни эргелекчи база ап келген.

Фабриканың ажылы кышкы, чайгы үелерде эвээжей бээр. Чүге дээрге чагыглар доктаамал келбейн баргылаарының ужурундан ындыг. «Кыжын терген, а чайын шанаан септе» деп чиге чугаалаан домак бар болгай. Шынап-ла, чурттакчылар кышкы үелерде чайгы хеп-сыныи, чайгы үелерде кышкы хеп-сыныи аштап-арыгладырын бодап, чагыларны үезинде киирип турар болза, фабриканың ажылынга дыка дузалыг болур ийик. Соок кус дүжүп орда ам кээп чагыглар өндерлип туруп бээр. Ынчан аштап-арыглаар-даа, хүлээп алыр-даа ажылчыннарга ажыл чүдүрлүр. Хенти арыглаарының хуусаазы-даа чамдыкта үзай бергилээр чылдагааны ында. Чайгы үеде даштыкы хептерни аштап-арыгладыр болза, дыка таарымчалыг. Чагыгны дүрген күүседиринге-даа дөгүм болур. Ынчангаш бүгү чурттакчылар аштадыр хептеринерни чайгы үелерде дужаап, чогуур үезинде чагыг киирерииче далажынар!

Зоя МОНГУШ.

Фабриканың ажылчыны.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

БЕРЛИН. (СЭТА). ГДР-ниң саналын ёзугаар чыылдырган ядролуг чепсек чок зонаны тургузары дээш делегей конференциязы Берлинниң Республика ордузунда ажылдап эгелээн. Ооң ажылында делегейниң 110 ажыг чуртундан келген бир муң ажыг төлээ киржип турар. Оларның аразында көскү күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчылары, политиктиг партияларның база делегей организацияларының удуртукчулары, эртемденнер, культура ажылдакчылары, шажычылар бар.

Тайбыңы болгаш делегейниң айыыл чок чоруун быжыглаарының талазы-биле бүгү талалыг саналонал солчулгазын кылыры болгаш күрүнелер аразында бот-боттарына бүзүрежир чорукту быжыглаарынга тодаргай салыышкынны киирери конференцияның кол сорулгазы болур. Совет делегациязын СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүннүң кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы П. Н. Демичев баштап келген.

Шуулганны ГСЧП ТК-ның Чингине секретары, ГДР-ниң Күрүне чөвүлелиниң Даргазы Э. Хонеккер эге сөзүп-биле ажыткан. СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев биле АКШ-тың президентизи Р. Рейганның чоокта чаа Москвага болган ужуражыышкынынга чепсеглениишкинии дужуринче, делегей байдалын экижидеринче угланган боттуг, чаа базымнарны кылыр талазы-биле эки түңнеддер чедип алдынган деп, ол демдеглээн.

Төп Европага ядролуг чепсекти мөөнчеп келгени ол дипке айыыл чок чорукту быжыглаарына кандыг-даа дуза чедирбээнин 70 чылдардан бээр эрткен үе көргүскен. Бо дипте чүрттап турар бүгү улустарның үндезин эрге-ажыы Төп Европадан бүгү ядролуг чепсекти үндүрерин негеп турар. Маңаа ядролуг чепсек чок зонаны тургузар дугайында айтырыгны делегейниң хөй-ниитизи деткиир, ол айтырыг бо конференцияга боттуг шиитпирлеттинер болгаш маңаа хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүселдезин чедип алыр болза, бо дипке шериг күжүнүң талазы-биле удур туржуп чоруктуң деннели кудулаар, күрүнелер аразында бот-боттарынга бүзүрежир чорук быжыгар деп, ол демдеглээн.

Совет делегациязының удуртукчузу П. Н. Демичев санал бергеш, Европага ядролуг чепсек чок зона дээш делегей конференциязын организастаар дугайында саналды киргенивиле холбаштыр ГДР-ниң удуртулгазынга байыр чедирген.

Делегейниң тус-тус девискээрлеринге ядролуг чепсек чок зоналарны тургузар дээш туржуп турар күрүнелерни болгаш улустарны Совет Эвилели бүрүн деткип турар. Ол биске принципиалдыг ужур-дузалыг айтырыг болур. Бүгү делегейге тайбыңы быжыглаар, дайын айыылынга удур шиитпирлиг туржур дугайында айтырыг СЭКП-ниң XXVII съездизиниң хүлээп алганы СЭКП программазында киргеи деп, ол демдеглээн.

Делегей конференциязы ажылын үргүлчүлеп турар.

ЧАГААНЫ ТАРАТКАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-ның чингине секретары Перес де Куэльярның адынга ССРЭниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзениң чагаазын КНО-нуң Кол Ассамблеязының албан аайы-биле документизи кылдыр ында тараткан. Ында Афганистан талазы-биле Женева дугуржулгаларын херек кырында боттандырып чорудуп турарының дугайында чугаа болуп турар.

Совет болгаш афган талалар боттарының хүлээглелерии шыңгыызы-биле сагып турар болгаш совет шериглерни Женева дугуржулгаларынга дүүштүр үндүрүп турар деп ук документиде демдеглээн. Ооңбиле кады, пакистан тала Женева дугуржулгаларының күштүг болуп кирген хүнүнден эгелээш-ле, бодунуң ат салган документилериниде хүлээглелериин каржызы-биле үрээриниң оруун шилип алганы харавданчыг деп чагаада айтып турар. Бот-боттарының аразында харылзааларының принциптериниң дугайында, чижээлээрге, холгаарлап киришпезиниң болгаш интервенциядан ойталаарының дугайында афган-пакистан дугуржулгалар-биле илдең-не черүлдээлиг болуп турар фактыларны чагаада айтыкан.

ИРАН-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

ЛОНДОН. (СЭТА). Чоокта чаа-ла «Ирангейт» дээр бужарбак чорукка чедирген Иран-биле Каттышкан Штаттарның чажыт харылзаазы ам-даа үргүлчүлеп турар. Англи «Индепендент» солуннуң дыңнадып турары-биле алырга, америкиран чажыт консультацияларны ам бүдүн чартык чыл иштинде чорудуп турар. Сөөлгү ийи ындыг ужуражыышкыннар бо чылдың май ортаа үезинде Женевага болгаш июнь эгезинде Алжирге болган. Солуннуң медээлеп турары-биле алырга, аятолла Хомейниниң үнүп чорутканының соонда Иранга Каттышкан Штаттарның туружун Тегеранга магадылап болур клерикаль ёзу-чурумнуң чамдык кижилери-биле чугаалажыышкыннар чорударынга орукту ажык арттырып алыры ук консультацияларның сорулгазы болуп турар.

Билдине бээринден сезинген база бак чүүлдерден чайлаарындан ораллашкаш, ийи таланың чазактары чугаалажыышкынларны улуг эвес дужаалдыг кижилерни дамчыштыр чорудуп турар. Америк-иран харылзааларны АКШ-тың күрүне секретары Джордж Шульц чүүлдүгээнүп көргеп, а оларның боттанып турарын күрүне секретарының бирги оралакчызы Джон Уайтхед болгаш чоокку Чөөн чүк болгаш Мурнуу Азияның херектериниң талазы-биле күрсекретарының дузалакчызы Ричард Мэрфи доктаамал контрольдап турар. Ооң-биле кады ол ийи ажылдакчы Иранның төлээлекчилери-биле чамдык ужуражыышкыннарга боттары киржип турган. Ол харылзааларны Иран таладан аятолла Хомейниниң күдээзи Садек Табатабаи болгаш Иранның даштыкы херектер министриниң оралакчызы Джавад Лариджани олар удуртуп турар. «Ирангейт» үезинде иран-америк харылзаларга «кол рольду» Табатабаиниң ойнап турганын солуп сагындырып турар.

Бо харылзаалар-биле чергелештир АКШ болгаш Иран чугаалажыышкыннарны еске-бир орук-биле — КНО-нуң чанында АКШ-тың доктаамал төлээлекчизи Вернон Уолтерстин олгаш КНО-нуң чанында Иранның доктаамал төлээлекчизи Джафар Махаллатния дамчыштыр чорудуп турар.

ТӨМБУРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

ИКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

РИМ. (СЭТА). Италиянын Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының пленуму бооп эрткен. Анаа ИТК ТК-га болгаш ТКК-га Александро Наттаның чагаазы болгаш аңаа хамаарыштыр хүлээп алдынар шиитпир дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди ИТК-ның Чингине секретарының оралакчызы Акилле Оккето кылган.

Чингине секретарының албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында дилегин ИКП-ниң Чингине секретары А. Натта июнь 13-те Төп Комитетке болгаш Төп Контроль Комиссиязынга киирген. Ооң бижээн чагаазында «Чер-черде эрге-чагырга органнарынга чоокта чаа болган сонгулдаларның түңнелдеринге хамаарыштыр болган политиктиг болуушкуннар болгаш мээң хуудаа байдалым (А. Натта зарып турган) удуртулгага чоокку үеде чаартылганы кылза эки деп түңнелге мекң чедиргең» деп бижээн.

ИКП-ниң Чингине секретарынга А. Оккетто сонгуттурган.

Чурттуң найысылалында Дж. Вашингтоннуң тураскаалының чанынга (чурукта) чоокта чаа муң-муң америк школачылар чыглып келгеннер. Олар анаа-ла «Чок» деп чугаала» дээр лозуңнуг Каттышкан Штаттарда чорудуп турар кампаниянын киржикчилери-дир. Ол кампания аныян оолдар болгаш кыстарга наркотиктер ажыглаарындан аныяндан-на чүденсинер чорукту тывылдырар сорулгалыг.

Политиктиг ажылданчыларның бодап турары-биле алырга, бөгүн АКШ-та наркомания күрүнениң келир үезинге эң-не айыылдыг айтырыгларның бирээзи болуп берген. Наркотиктерни чажырып садары эңдерлип, чажыт синдикаттар идепкейжип, өлүмнүг чүүлдү садар рыноктар көвүдеп, ону неппередириниң «географиязы» калбарган. Наркотиктиг дембээрээшкинге эң-не баштай аныяктар таваржып турар болбайн аан. Эң чидигленген ол социал аарыг-биле бүгү-ле деңнелге болгаш янзы-бүрү хевир-биле демисел чорудар талазы-биле күжениишкинни үндүрбес болза, наркобизнестиң улуг орулгалыг ажыл-чорудулгазы улам-на хей санныг кижилерни хаара туда бээрин угаансарыылдыг американнар билип турар. Улам-на хей санныг чаш уруглар гашиш, кокаин, марихуананы ажыглай бээр болгаш 10 хар четкеш-ле «ерттени» бээрлер.

В. ПОЛЯКОВСКИЙНИҢ фотозу.

СЭТА.

Найыралда кызыгаар чок

ГОБИ ДЭЭРГЕ ЧҮГЛЕ ХОВУ ЭВЕС...

Карак четпес ховулар Моолда чүве-дир: чер, дээр-биле тутчуп чоруй барган, теңчү чок. Эрзин, Тестиң кончуг ховулары ында-ла калыр. Гоби деп аймакта безин үш: Чөөн Гоби, Ортуп Гоби, Мурнуу Гоби. Мурнуу Гоби аймактың төвү Даланзадгад хоорай чурттуң найысылалы Улан-Батордан таптыг-ла 600 чыгам километр черде турар. Оон улаштыр каш-ла минута ужудар болза, Бээжин (Пекин) кире бээр. Мурнуу дээн болганда, моон ынай аймак чок, ол аймак Кыдат-биле кызыгаарлаш.

«Мурнуу Гоби аймактың музейи» деп кескү бижиктиг, бору кайы ырактан онзаланып көстүр ийи каът бажыңче келдивис. Баш удур чугаалап каайын, делгеттинген чүүлдер бистиң Алдан-Маадыр аттыг музейивистен черле калыш чок, харын-даа хөй.

Кижи сонуургантар, көрүптер чүүлдер эргинни артаарының бетинде эгелээр. Херим даштында теве, хой, өшкү, чылгы — дөрт чүзүн малды чазап тургузуп каап-тыр. Моолда малдың хөйү — теве. «Теве», «хову» деп сөстерни номчуптарывыска, оон баажызы билдине бээр. Делегейде бүгү тевелерниң дөрттүң бир кезии Моолда турар. Моолда боорда — Гобилерде.

Гоби чүгле хөй чүзүн мал-маганы-биле бай-байлак эвес, а аң-мең-биле база-ла оон дудак чок чер болган. Делегейниң «Кызыл дептеринче» кирип бижиткен черлик теве (хавтгай), кулан, Гоби адыы (мазаалай), Пржевальскийниң аъды, харлыг шиштиктер ирбижи безин бо мынчаар амыдырап турар дээрзин музейге дыңнап, ол амытаннарның хевир-дүрзүзү-биле таныштывывыс.

Бо көрүштүг ийи каът бажың долдур чыгдынган экспонаттарда бичии-даа артык чүве чок, дегерели чүгле аймак девискээринден чыгдынган, ында ажыл-амыдыралды көргүскен дээрзин экскурсовод Туяа тайылбырлады. Моолдуң Араттың революстуг намының ТК-ның Чиңгине секретары Жамбын Батмунхтуң бо улуг чуруктарын манаа ужуражыышкын үезинде тырттырган.

Аймактың девискээри 165 муң дөрбелчин километр чаптылган. Ында 38 муң кижи бар. А малы — 1.5 сая.

Эжиктен ырак эвесте шил өттүр делгеттинген бир экспонат «хову» деп сөстерни улам тодарадыр, бадыткаар. Ында дазылдар чыдыр. Бургаг харыган дазылдары ышкаш ээрдагыр. Чүгле чоон. Ол — ховуның дазылы-дыр. Бо ужу-кыдыы чок ышкаш сагындырар ховуга өске ышкаш үнмес. Малчын кижиниң одаар кол чүүлү ол.

Аймакта база бир эгээртинмес байлак бар. Ол малдың кужурээрааның чаңдырар дус. Дусту дагдан бус-пас, хөлден уштуп алыр. Ооң дараазында кезек экспонат, чүге-ле ийик, төрээн Тываывысты сагындырар чорду. Эрте-бурунгу, каш муң чылдар бурунгаар ойдунган кижи, мал-маган, аң-мең дүрзүлерлиг болгаш бижиктерлиг даштар, даш көжээлер.

Чогум Гобиге чорупчоруурунарга долгандыр чүгле хову эвес болдур ийин. Ногаан шынаалар, арыг-кылаң суглуг хемнер, көк-көк хөлдер, аң-мең девээлээн арга-эзимнер бо-ла таварышкылаар. Терен оът-сиген ээлээн черлер база хөй. Ында үнген 400 үнүштүң барык деңи кезии эм шынарлыг. Гурван Сайхан (Үш Чаагай-Даг) сынга артып баштадыр таварышканывыс база ол ышкаш көрүп четтикпээнивис-даа хөй үнүштерни музейниң бир залындан көрүп мага хандывыс.

Мында чээрен хөй-ле-дир ам. Шагда Эрзин, Тестиң ховуларынга бо аң кодан-кодааны-биле анаа шуужуп чоруур чүве. Ында Хайыракан даан ажар артты ам-даа «Чээрен» деп адаар хевээр. Бойдуска, ие-черге, дириг амытаннарга кам-хайыра чок чорук кандыг уржуктарга чедирип эккээрин аравыста ажыт-чажыт чокка чугаалажып чордувус. Черлевискээривисте турган аң-меңниң ам чүгле сураан дыңнап, өске бир чурттан көрүп чоруур апарган бис. Чогенчиивисти. Борта биске үлегер-чижек болгу дег чүүлдер бо черде хөй.

Бистиң-биле хар-назыны эллээн деңээн буурул баштыг кырганнар база чораан чүве. Оларның сонуургаан эдилелдери база бир шагда биске хөй турган: оттук, бижек, мөңгүн чүген, шооча, кааcталга... Шыны херек, ол бүгүнү ам эдилээр туржук, ону кылып бүдүрер уран-шеверлер Тывада ховартаан болдур эвеспе. Бо чаагай үүле-херекти бистиң республикага чаала нептередип эгелеп бар чыткан Тываның комсомол шаңналының лауреады С. Ковааның мастерскаазы хагдынган.

Моолдуң бо талазы-биле делегей конкурстарынга чаалап алгылаан алдын, мөңгүн медальдары, дипломнары база эң кескү черде делгеттинген. Аргар мыйызын суг көөрге чоону, улуу, узуну дегет. Ооң кадында чараш, чоргаар көстүр. Ээзи та канчап ууп чоруур чүве. Аргар даг-даш, туруг-хая дивес кизиредир салып үне бээр, эрес-шоваа, кашпагай амытан-дыр дээрзин эртенинде «Ёлын ам» дээр заповедникке көрдүвүс.

Бистиң-биле кожа-хелбээ, акы-дуңма моол чериниң бир булуңу бо. Мурнуу Гоби аймак Хакас автономнуг областы-биле найыралчы харылзаалыг. Ол бүгүнү мында тодаргай чуруп, бижип көргүскен. Ийи чериң аразы ырак-даа бол, доктар болбас. Найыралда кызыгаар чок деп чүве бар болгай.

Седип МОҢГАЛ.

КҮЗЕЛДИҢ КҮШТҮҮ

Барыын-Хемчикте район эмнелгезиниң кол эмчизи Лина Назынчаповна Сааяның ажылдаар кабинединге барташ, эки ажылдап турар эмчилерни айтырган мен. Столуң хааржаандан коллективинде эмчилерниң ат кырында даңзызын бижээн саазынны чада салгаш, эгезинден сөөлүнге чедир чүгүртү көрүп, кезек боданып ора, мынча дээн:

— Дээди, ортумак эртемниг кадрларывыс аразында мактап болур кижилер кайы хөй. Кодээ эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Борашпан Чыргаловна Кудеректи эгезинде адапсыыза, частырыг болбас боор.

Ооң дугайында мактадыг, чылыг сөстерни чугаалааш, бону-биле ужуражып, ажылын, амыдырал-чурттаалгазы-биле таныжарын сүмелээн.

«Барлык» совхозта сайбыр төвү Алдын-Булак суурнуң дал ортузунда эмнелге пунктузунга кирип келген кижилерни хүлээп алырын доозуп, чайлаңы бөөр аразында, адаңсурап четкеним Борашпан Чыргаловна-биле ужуражып, келген херээмни чугааладым. Ортумак сынныг, чазык шырайлыг, эптиг-ээлдек кижи болду.

Алаш хемниң бажы Кара-Хөлге төрттүнгеш, Ак-Туругга турган уруглар бажыңынга ийи угбазы-биле кады өзүп, сес чыл школазын дооскан.

— Аваны билбес мен, чажымда-ла калган. Чаштары бистерни азырап чораан ачам чаңгыс аъдынга Хемчиктен тараа чүдүргеш, Алаш кыдыын өру чадаг чоруп ора, хенертен аараш, аалынга четпейн, орукка чок апарганын база сөөлүнде дыңнаан мен. Оларның аарыын ол үеде кым-даа тодаратпаан. Ынчалгаш үш угбашкы биске чонуң кадыын камгалаар, эмчи болур күзел төрүттүнген — дээш, чугаазын соксадып, ханы бодалдарже дүлгү берген. Шынап-ла, Силья биле Сурья база ортумак эртемниг эмчилер болуп, Ак-Довуракта ажылдап, чурттап чоруурлар.

Борашпан Чыргаловна Кудеректиң күш-ажыл дептеринде 18 харлыында, 1969 чылдың күзүнүнде, манаа бо суурга эмнелге пунктузунуң эргелекчилээри-биле томуйлатканы чаңгыс-ла демдеглел бар. Ада-иези чокка өзүп, амыдырал-чурттаалганың бергелерин бичиизинден-не билген өскүс уруг чон аразынга чаңчыгып, мергежилиниң хыйн чоорту тыва берген. Бодунуң чажыды, ол чериниң оглу, амгы үеде районнуң харылзаа бедлириниң мурнакчы ажылчыны Хүлер-оол Андреевич Кудерек-биле салым-чолун каттыштырып, аас-кежиин оон тыпкан.

Борашпан Чыргаловнаның ажылдап эгелээн баштайгы чылдарында херээженнер эмнелгеже барбайн, өглеринге, бажыңнарынга божуур, аарыг кижилер аажок хөй турган.

— Ынчан бо үеде ышкаш суурга машина-балгат бар эвес. Ырак, чоок черлерже дун-хүн чок чазадыр. Уйгудыжыы уттупкаш, аъттыг, чадаг чоруптар чүве-ле болгай — деп, ол сактып чугаалаар. Хинин кезип, адын адаан уруглары та чеже. Тыва чоннуң чаңчылын ёзугаар буянныг эмчини ийиги иези ышкаш көрүп, сактып бодап, өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар.

Харылзап турар девискээриниң 256 өрегелеринде 1349 кижи бар. Оларның иштинде суурдан ырак малчыннар база хөй. Дузалакчы акушер кыс Алефтина Доржуевна Иргит-биле нелээн кижилерниң кадыы дээш сагыш салып, ап чорудуп турар билдилиг хемчеглерниң ачызында бо чылдың эрткен айларында чаңгыс-даа ие аалынга божуваан, тарыышкын, сыкыртышкынны план ёзугаар чорудуп турарындан кижилерниң, ылангыя бичии чаштарның аарып-аржыыр чоруу эрткен чылдардан оранчок кызырылган.

Бадыы кошкак, назылап кырааш, инвалид кижилерни онзагай хайгааралга тургузуп, бажыңнарынга барып эмнээрин чурумчуткан. Арыг-шевериниң, шын чемнениглениң, күш-культура болгаш спорттуң кадыкшылга ужурдуулазынын, араганың болгаш таакпының организмге хоралыг салдарының дугайында болгаш өске-даа темаларга лекция, беседаларны агиткварталар, аал-бөлүктер аайы-биле номчуп, тускай хуудустарны үндүрүп келген.

Культура бажыңынга кадыкшыл темазынга кежээлер бо-ла эртгилээр, эмнелге пунктузунда иелерге, чаа төрүттүнген, элээди уругларга бүлүннарны көрүштүг кылдыр дерээн. Ында хөй кыдырааштарда ажыктыг сүмелер база бар. Кижилер манаа кадыын эмнедиринден аңгыда, арга-сүмелер айтырып бо-ла келгилээр.

Б. Ч. Кудерек бодунуң профессионал мергежилин доктаамал бедидип, курстар, семинарлардан чыдып калбас. Ол — суурда херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү. Кодээ Советтиң депутадынга каш удаа сонгуттуруп келген.

Хүндүлээчел, чаагай сеткилдиг, кызымак, мергежилинге бердинген, буянныг эмчи чонунга ынчангаш хүндүткелдиг.

Александр ХЕРТЕК.

ТӨРЭЭН ШКОЛАЗЫНГА ЧОРААННАР

Таңды районнуң Чал-Кежиг 8 чыл школазы тургустунганындан бээр келир чылын 60 чыл болур. Амгы С. К. «Тока» аттыг совхозтуң үндезини болган курээкономну 1928 чылда организастаан турган. Бир чыл болганда Чал-Кежигге чурттап турган орус чоннуң уругларынга эге школаны ажыткан. Уи школаның доозукчуларында алдар-сураглыг кижилери хөй. Чоокта чаа школаның өөреникчилери РСФСР-ниң улустуң артистери М. М. Мунзук болгаш К. Н. Мунзук, хөгжүмшии театрының кол режиссёру С. Оюн. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы М. Оюн, Тураның музыка школазының башкызы Ю. Матвеев баштаан культура ажылдакчылары Чал-Кежиг суурга концерт көргүскеннер. Олар аңгы-аңгы үелерде бо суурга чурттап, өөренип чорааннар. Олар суурнуң чонунуң айтырыгларынга харыылап, ужуражылганы база эрттиргеннер.

Кара-оол ОЮН.

Эртемниң чедиишкини

ЧҮРЕКТИҢ КЫЛЫМАЛ КЛАПАНЫ

Техниктиг эртемнерниң доктору, Ленинчи шаңналдың лауреады Н. Иофистиң удуртулгазы-биле чүректиң кылымал чаа клапанын чогаадып тургускан. Найысылалдың эртемденнериниң болгаш конструкторларының чаа продукциязы, шынап-ла, кайгамчык чедиишкин боор турар.

— Мооң мурнунда чогаадып кылган шар хевирлиг борбак клапанга бодаарга, чаа клапан бодунуң артык кужу-биле ылгалып турар — деп, чаа чогаадыгның автору чугаалаан. — Ол төгерик тырыны хевирлиг, хан базыышкынын бичии-ле өскерлир болза, бодунуң өзээнге чиңги-биле дескинер. Бойдус чалаган ёзулуг чүрек клапаны ышкаш, организмниң «командазынга» дыңнангыр.

Чаа клапанны ажыглаарга ханны бүлгүртү дамчытпас, ону углеродтуг материалдан кылган чүве болганда клапанны ажыдып, хаар тургузуу болза-даа ээлгир болгаш чымчак, физика-химиктиг кандыг-даа салдарга белен алыспас. Кылымал клапан организмниң дириг тканьнары-биле чарылбас массалыг.

Чаа клапанны «Эмикс» деп адаан. Мооң мурнундагы борбак клапан кижилерниң чүгле дириг чурттаар аргазын хандырып турган болза, амгы чаа клапан кижилерниң ажылдаар аргазын хандырып шыдаар деп дидими-биле чугаалап болур. Кижилерниң 20 чыл дургузунда ажыктыг ажыл кылыр аргазын чаа клапан тургускан. Клапанны чогаадып кылган кижилер клапанны «кырыдар» дээш тускай стендилерге интенсивтиг шенелделерни хөйнү кылган. Анаа организмниң 40 чылдар иштинде шыдажыр эквивалентини ол көргүскен. Ол дээрге ийи миллиард хире цикл-дир!

Чаа клапанны белеткеп бүдүрер үеде эртем болгаш техниканың, ылаңгыя электрониканың эң чаа чедиишкиннерин ажыглаан. Ону кылырынга тускай материалдарны, мурнакчы технологияны, ылаптыг контроль херекселдерин ажыглаан.

Клапанны чогаадыр бодалдан эгелээш, ооң хоолгазын шенээринге чедир специалистерниң ажылдаарынга улуг эртемден-эмчилер доктаамал дузалажып келген. Бөгүн чаа клапанны массалыы-биле бүдүрүп эгелээн. Амгы үеде чуртта чүрээниң клапаны кылымал 5 муң кижи чурттап турар, а «Эмикс» марканы даштыкыда калбаа-биле хүлээп көрүп эгелээн.

А. ПРЕСНЯКОВ.
Москва. (СЭТА).

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Эмчиниң сүмези, харыызы

ТАНЫП БИЛИП АЛЫР

Чай — кат-чимистиң чоорту быжып кээриниң, ырак-узак аян-чоруктарның, арга-арыг иштинге агаарлап селгүүстээрниң үези. Оът-сигенниң, өң-баазын чечектерниң, кат-чимистиң чаражы, чыдының чаагайы кайы хире ийик. Ындыг кайгамчык үе ам келген бо.

Бо удаада манаа чүгле оът-сиген болгаш үнүш дугайын чугаалажып көрээлинер. Бир эвес кат-чимистиг үнүштү билбес, танывас болза, ону сып, кадын чип болбас. Ооң кады хоралыг-даа боор болур. Бистиң аравыста эм оъттар чып чоруур, ол талазы-биле сонуургалдыг кижилер база бар. Ону чып, ажаап алырда оваарымчалыг болбас болза хоржок. Дуву-далаш-биле чыыр болза, оон аразынга кандыг-бир хоралыг үнүштүң кезикчамдызы, тоглаачызы-даа саваже кире берип болур. Черле ынчаш кат-чимисти, чечектерни, оът-сигенни чүгле эм оъттар чыыр кижилер эвес, анаа аян-чоруукчулар-даа, агаарлап дыштанганнар-даа, ойнаан бичии уруглар-даа чула тырттып чыттай бээр, азы аксынче суп, амданы кандыг ирги дээш дайнай бергилээр. Ол айыылдыг боол болур.

Төрээн чериниң арга-эзимин эргип-кезээн кижилер кандыг-кандыг үнүш, оът-сиген, чечек, кат-чимиске таварышпас дээрил? Олар, чугаажок, үнүш-бойдустуң чараш-каазын хөйнү көөр. Бир мындыг чараш, хензиг чурумалды көрүп көрээлинер. Чазын хар чаа-ла агып чыдырда, арга иштинге чечектер частып үнүп орар. Оларның өңү көк, олар бүрү чок чиңге сыптарда олургулаар. Ындыг чурумалды көөрге, чараш-даа, элдеп-даа! Мындыг база таварылгалар тургулаар. Кандыг-бир кара-талдың, азы суук хаактың будуун кайызындаа одура шапкаш, сумун үнүнче кирип идип кааш, элээн ур болгаш көөрүнге, оон ол сагдайтыр үнүп келген тургулаар.

Кижиниң чыып алыксаазы кээр, хөй-ле чараш чечектерниң аразында хоралыы база бар. Аконит дээр, азы улус ону «Бөрү өлүмү» дижири үнүш бар. Ол барык чер болганга үнер үнүш. Ооң бүрүлериниң чечээ улуг көк-көк, чаңгыс черде бөле шарып каан чүве дег. Ооң дазылының чыды редьказыг, азы кремзиг чыттыг. Акониттиң дазыл-чеминжиинде болгаш сывында хоран хөй чоруур. Ооң чулуундан хораннаган кижиниң угааны албаараар, ырбаалап кылаштаар, ижин өй-өйлеп дарыыр, хол-бут сирилээр. Аконит хрен-биле, азы кандыг-бир эм үнүш-биле шыптынышкан база тургулаар. Ынчангаш үнүш чыырда черле оваарымчалыг болур херек.

Белена деп үнүш улус чурттап турар чер чанынга, кудумчуга, огородка болгаш дазырга-даа үнүп келген турар. Ол чоон уннуг, будуктарлыг, хырбаланчак теннерлиг, а оларының чыды багай, чечекчигештериниң өңү хирленчек сарыг. Чимизи мак үрезини ышкаш. Беленаның эң коранныг кезээ ол. Оон хораннанырга, угаан-медерел солуудаар, улаараардембээрээр. Хову-шөлдерге, арга-эзимнерге таваржыр оон өске-даа бедадонна, дурман, вех дээн чижектиг кижиниң кадыынга хоралыг үнүштер хөй.

Бисти долгандыр турар үнүш-бойдузувуста кижиге хоралыындан аңгыда, чараш-даа, эм болур ажыктыы-даа хөй. А оларны чүгле танып билип ап, камнап хумагалап чыып ап чоруур болза эки. Үнүш-бойдустуң каас-чаражын магадааш, оларны кайы хамаанчок сып, чулуп, чыттап, амданын көөр дээш шенеп, аасче суп, дайнай бербенер. Бо талазы-биле уруг-дарыгны база эки чагыыр херек. А бир эвес оът-сигенден болгаш чимистиг үнүштен хоранназынарза, дүрген эмчиге барып, ижи иштин ол дораан арыгладыры чугула.

Лидия КОМЛЕВА.
Эмчи.

АРЖААННАРГА КИРИП БОЛУР БЕ?

Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажындан Оолчукай Монгуш мындыг айтырыг салган: «Хан базыышкынның эмнээр кандыг-кандыг курорттар, санаторийлер барыл? Хан базыышкынныг улуг улустар аржаан сугларга кирип болур бе база кайы аржааны сүмелеп болурул?».

Бо айтырыгларга хамаарыштыр допчузу-биле харыылап бээрин профоблчөвүлелдиң бүзүреттирген эмчизи Нина Михайловна Санчайдан дилээн бис. Анаа ол мынчаар харыылаан.

Кадыы баксыраан кижилерни экирти эмнеп, оларга ажылдаар арганы катап эгидеринге санаторий-курорт эмнээшкини кончуг улуг салдарлыг. Агаар-бойдус байдалдары болгаш эмнээрниң янзы-бүрү талаларының аайы-биле хан эргилдезиниң талазы-биле аарыглыг улустарны эмнээр тускай курорттар база бар. Шак ындыг курорттар агаар-бойдузунуң таарымчалыы, ол ышкаш углекислый, сероводородтуг база родонуг суглары-биле онзаланып турар. Аршаан, Боржоми, Дарасун, Кисловодск, Шмаковка, Кемери, Пятигорск, Сочи, Белокуриха, Цхалтубо дээш өске-даа черлер бар.

Ол курорттарга хан базыышкынныг кандыг кижилер эмнедип болурул? Аңаа кол-дуунда аарыг шөолуг ханылаваан, барыктыг аарыг кижилер эмчизиниң сүмелээни-биле барып болур. Ол улустуң хан базыышкыны баш мээзинге хан дүгүрүүшкүнү болбаан, атеросклерозтан аарываан, а фазаның бирги, ийиги чадаңның хан базыышкынныг кижилер болур. Оларның чүрээ база кадык болур ужурлуг, харын чүгле хан эргилдези баксыраан, ынчалза-даа ол бирги чададан өрү эвес.

Ийиги чададан бедик хан базыышкынныг улус курорттарга эмнедип болбас. Ол ышкаш чүрээниң ажылдаары кошкак, бүүректери аарыг кижилер база хоржок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кымның кажан, каяа барып дыштанырын чүгле оон эмнеп турар эмчизи шиитпирлээр. Бети дээрге аржааннары безин эмчиниң сүмелээни-биле болур ужурлуг.

Тывада аржаан-суглар база элбек. Анаа чыл бүрү хөй-хөй кижилер барып дыштанып, кадыын быжыктырып турарлар. Үстүнде көргениңис ышкаш аарыглыг улуска шак ындыг аржааннар база таарышпас. Бистиң ол аржааннарда минералдыг суглары (бальнетерапия) ванналар, душ-биле ажыглап турар болгай. Кижиниң мага-бодунун температуразынга чоок хемчээлдиг сугларны ажыглаза эки. Хөлүн эрттир изиг азы соогу таарымча чок.

Изиг болгаш соок ниити ванналар хан базыышкынныг улгаттырар. Чүректиң ажылдаары бергедээр, ынчангаш оларны ажыглавас болза эки. Чүгле эмчиниң сүмелээрин ёзугаар аржааннар, курорттаары чугула.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР ЧАГЫДЫЛГА

САДЫП АЛЫКЧЫЛАР! СВЕРДЛОВСКИНИҢ ПОСЫЛТОРГ БААЗАЗЫНДАН ДАРААЗЫНДА БАРААННАРНЫ ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР ЧАГЫДЫП АП БОЛУР СИЛЕР.

Хевен-саазын пестен дараан халаттар 44-тен 54 дугаарга чедир, түзүн-баазын өңнүг камволь аржыылдар. 4-тен 14 рубль чедир өртектиг, дүктен кылган уруглар чоорганнары, хевеңниг болгаш байка чоорганнар, чаа төрүттүнген уруглар комплектизи, ак чоорганнар. Бодап ойнаар ойнаарактар (цилиндр, змейка, рубик-кубик), хол шактары, будильниктер, хөнектер, электроилиирлер, электроплиталар, хлеб сугар сава, дааранып хендирлер болгаш оон-даа өске бараннар ында бар.

Бараннарның өртээн болгаш ону чорударының чарыгдалдарын почтадан посылканы ап келгеш төлээр.

БИР ЭВЕС ВИДЕОАППАРАТУРАЛЫГ БОЛЗУҢАРЗА, ДАРААЗЫНДА КАССЕТАЛАРНЫ ЧАГЫДЫП АП БОЛУР СИЛЕР:

Элезинниг чериң ак хүну — 1969 чыл, өңнүг, өртээ 75 рубль.
Ынакшып болгаш кегбугалар — өртээ 65 рубль.
Хөглүг оолдар — 1934 чыл, өң чок, өртээ 50 рубль.
Бодунуң күзели-биле ынакшаан — 1983 чыл, өңнүг, өртээ 75 рубль.
Кирип мооралаңар азы өске кижи кирип болбас — 1964 чыл, өң чок, өртээ 50 рубль.
Флейтаның уттундурган аялгазы — өртээ 100 рубль.
Гагарага кышкы кежээ — 1983 чыл, өңнүг, өртээ 65 рубль.
Кышкы вишня — 1985 чыл, өңнүг, өртээ 65 рубль.
Маршал Жуков. ЦСДФ — 1984 чыл, өң чок, өртээ 50 рубль.
Мимино — 1977 чыл, өңнүг, өртээ 75 рубль.
Айыылдыг гастрольдар — 1968 чыл, өңнүг, өртээ 65 рубль.
Экипаж (ийи сериалыг), өңнүг, өртээ 100 рубль.
Бенвенута (Франция) — 1987 чыл, өңнүг, өртээ 100 рубль.
Дүнеки ооржугаштар (Франция) — 1986 чыл, өңнүг, өртээ 100 рубль.
Шпессарт шивээниң бүгү (ГФР) — 1987 чыл, өртээ 100 рубль.

КИНО БОЛГАШ МУЛЬТФИЛЬМНЕР МААДЫРЛАРЫ

Оркестр—кижи (Франция) — 1974 чыл, өңнүг, өртээ 100 рубль.
Суг дүвүнде аңвалангылар — өртээ 50 рубль.
Александр Невский — өртээ 50 рубль.
Альпы балладазы — өртээ 65 рубль.
Сайлыктар армиязы — өртээ 50 рубль.
Сайлыктар армиязы база катап тулчуушкунда — өртээ 50 рубль.
Афоня — өртээ 75 рубль.
Аты-баты солдаттар чоруп орган — өртээ 65 рубль.
«Алдын якорьдан» бармен — өртээ 75 рубль.
Солдат дугайында баллада — өртээ 65 рубль.
Гамлет — өртээ 50 рубль.
Он негржиктер — өртээ 100 рубль.
Он ийи сандай — өртээ 100 рубль.
Понедельникке чедир кежээ — өртээ 50 рубль.
Алдын илчирбе — өртээ 75 рубль.
Баргаш, кордаан — өртээ 85 рубль.
Курьер — өртээ 75 рубль.
Канчап ат-алдаржыырыл — өртээ 100 рубль.
Кым-даа өлүрүн күзевээн — өртээ 75 рубль.
Билиниишкин — өртээ 100 рубль.
Бисти ол өлчааи билип алыңар (хөглүг музыка программалыг) — өртээ 75 рубль.
Орукка хынaлда — өртээ 65 рубль.
Беш кежээ — өртээ 65 рубль.
ШКИД-тер республиказы — өртээ 50 рубль.
Бир чүве болган ышкаш (рок-музыкалыг) — өртээ 75 рубль.
Капуциннер бульварындан кижи — өртээ 75 рубль.

Чагыткан бараанны почта посылказы-биле чорудуп бээр. Ооң өртээн болгаш шүүделин чагыкчы төлеп чорудар.

ЧАГЫГ КЫЛГАН ЧАГААҢАРНЫ ДАРААЗЫНДА АДРЕСЧЕ ЧОРУДУҢАР: 620068, город Свердловск, улица Учителей, 38. База посылторга.

ДООЗУКЧУЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

1963 чылда Кызылдың № 2 школазын дооскан бүгү доозукчуларның ужуражыышкыны июнь 25-те 18 шакта ол школага болурун чалап тур.

Шуй ортумак школазының 1968 чылда доозукчуларының ужуражыышкыны ук школага бо чылдың июль 15-те болур.

(Солуннуң дараазында номери июнь 25-те үнер).

Кино

ИЮНЬ 23-те

«НАЙЫРАЛ»: **«Раз на раз не приходится»** 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан), Бичии залга: **«На златом крыльце сидели»** 10.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Сампо»** 9.00, 10.50, **«Лиловый шар»** 12.40, 14.20 **«Парама»** 16.00, 18.40, 21.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Не хочу быть взрослым»** 10.00, **«Ночной патруль»** 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Бирюзовое ожерелье»** 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Она и дьяволы»** 17.30, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: **«Фотография с женщиной и диким кабаном»** 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«МИР» к-б: **«Киносборник»** 16.00, **«Мой любимый клоун»** 18.30, 20.00 (узаткан) шактарда.

агаар

Республиканың чамдык девискээрлеринге шоолуг эвес чаъс чаар. Хат кошкак. Агаар хүндүс 19—24, чамдык районнарга 10—15 градус чылыг. Дүне 5—10, өске арткааннарынга 0—5 градус чылыг.

Телевидение

ИЮНЬ 23-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Мен, сен база бис шупту». 9.20 — «Чурттаалганың өөрүшкүлери» 4-кү сериязы. 10.25—Бут бөмбүү. Европа чемпионады. ГФР-ден дамчыдылга. 12.05 — 12.15—Медээлер. 15.30—Медээлер. 15.40—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 —Таныжыңар: Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының делегаттары. 16.35 — Тюмень филармониязының солистери Ю. Клепалов болгаш В. Петухов. 17.00 — «Киржикчилер». 17.45— «Илбилиг хүүрек». Мультфильм. 17.55—Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.15 —Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 —Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга «Демократияга өөренип тур бис». 19.35 —«Чурттаалганың өөрүшкүлери». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—«Сөс дилеп тур мен». Бүгү-эвилелдиң XIX партконференция делегады, режиссёр В. Апостолдуң чугаазы. 22.00 —23.50—Бут бөмбүү. Европа чемпионады. ГФР-ден дамчыдылга. Чарлада (22.50)—Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Хүңнээректиг Таджикистанның аялгалары. 8.50 — Россияның алдарлыг кижилери. «Станиславский». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.20 — Испан дыл. 9.50—Мультфильмнер. 10.20—С. Туликовтуң ырлары. 10.50—Испан дыл. 11.20—«Сырдаң бажы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 — Медээлер. 12.35 — «Ершовкага болган суд». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.40—«Кедээниң шагы». 14.40—«Силерге, хоочуннар». 15.40—Даштыкы фильм экраны. «Какпа». «Полицияның телефону 110» бөлүктеп. (ГДР). 16.50—17.20—Медицинаның хөгжүлдезиниң дугайында док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00—Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур». «Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну». 18.40 — Медээлер. 18.50—«Шупту чүвени кижиге». Кызыл районда социал айтырыгларны шиитпирлеп турарының дугайында. Районнуң удуртукчу ажылдакчылары-биле ажылчы чоннуң ужуражыышкынының дугайында репортаж. 19.50 — Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00—Тамчыктыг удунар, чаштар! 20.15 — Теннис. Уимблдон маргылдаазы. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—Теннис. Уимблдон турнири. Англиядан дамчыдылга. 22.00 — Таныжыңар: аныяк кинематографчылар. 23.15—23.50— «Силер ону шыдаар силер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — Медээлер. 18.10— «Ажык рояль». Д. Шостаковичтиң чогаалының концерти. 18.35 — Ленинградтың социологу А. Н. Алексеевтиң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.25—Реклама. 19.30 —Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпур килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амаза. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 149. ТС—01539.